

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ — ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ

1. ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΝΑΟΥ

Ἡ ἀνάλυσις τῶν ἀποδοθέντων εἰς τὸν χριστιανικὸν ναὸν ὀνομάτων προσφέρει χρησίμους μαρτυρίας εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Πρόκειται περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ χώρου τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας, πρὶν αὕτη συνδεθῆ μετὰ τῆς λατρείας πρὸς τὰ ἱερὰ λείψανα. Ἐπομένως δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν τὰ ὀνόματα τῶν οἰκοδομημάτων τῶν συνδεομένων πρὸς τὴν λατρείαν τῶν μαρτύρων κ.τ.δ. («μαρτύριον», «ἀποστολεῖον», «προφητεῖον»), οὔτε ἀντιθέτως ἢ εἰς τὰ μαρτύρια ἀπόδοσις ὀνομάτων τοῦ εὐχαριστιακοῦ χώρου. Τὰ ὀνόματα τοῦ εὐχαριστιακοῦ χώρου μαρτυροῦν περὶ τῶν ἀντιλήψεων, τὰς ὁποίας οἱ χριστιανοὶ εἶχον περὶ τοῦ ναοῦ των.

Εἰς τὰς φιλολογικὰς, λειτουργικὰς καὶ ἐπιγραφικὰς πηγὰς ὁ χριστιανικὸς ναὸς φέρεται, ὡς γνωστόν, ὑπὸ τὰ ἀκόλουθα ὀνόματα: «οἶκος προσευχῆς», «οἶκος κοινός», «οἶκος ἐκκλησίας» (*domus ecclesiae*), «οἶκος θεοῦ», «τόπος ἐκκλησίας» (*locus ecclesiae*), «εὐκτήριον» καὶ «προσευκτήριον» (*oratorium*), «ναὸς» (*templum*), «βασιλική» (*basilica*), «Κυριακὸν» (*Domini-cum*), «συναγωγή», τὸ συνηθέστερον «ἐκκλησία» (*ecclesia*) κ.ἄ.

Ἐκ τῶν ὀνομάτων τούτων αἱ περιφραστικαὶ ἐκφοραὶ, διὰ τοῦ «οἶκος», ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν καὶ τὴν μεταβατικὴν περίοδον τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ· εἶναι ἀόριστοι διατυπώσεις, κατὰ βάσιν ἀρνητικαὶ (ἐλλειψις ὀνόματος ἀκόμη). Εἰς αὐτὰς κυριαρχεῖ ἡ ἔννοια τῆς οἰκίας—ιδιωτικῆς ἢ ἀνηκούσης εἰς τὴν κυριότητα τῆς κοινότητος. Ὡς γνωστόν, διεσκευάζοντο ἀπλᾶ οἰκίαι εἰς χώρους τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας καὶ ἐκτίζοντο ἐκκλησίαι εἰς τύπον οἰκίας¹. Ἄλλ' ἐκτὸς τούτου ἡ περίφρασις «οἶκος θεοῦ» εἶναι καὶ κατάλοιπον ἐκ τῆς ἀρχαίας λατρείας², εἰς τὴν χριστιανικὴν ὁμως ὀρολογίαν ἠδύνατο αὕτη νὰ εἰσέλθῃ ἑμμέσως διὰ τῶν βιβλικῶν κειμένων, ἰδιαίτερος τῆς Κ. Διαθήκης (Τιμ. γ' 15, Ἐβρ. ι' 21, Α' Πέτρ. δ' 17) δι' αὐτῶν δὲ ἡ περίφρασις «οἶκος θεοῦ» ἐπεβίωσεν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν λογίαν παράδοσιν.

¹ Πρβλ. J. Lassus, *Sanctuaires Chrétiens de Syrie*, Paris 1947, 1 κέ.

² Βλ. Δευτ. κδ' 9, Ἱερεμ. κε' 29. «Οἶκος Παλλάδος» Εὐριπ., Φοῖν. 1372-1373, «οἶκος Ἄμμωνος» Κ. Wilcken, *Urkunden der Ptolemäerzeit*, Berlin - Leipzig 1927, 265 ἀριθ. 79 στίχ. 4-5.

Τὸ ὄνομα «εὐκτήριον» εἶναι ἐκφραστικώτερον, ἀπηχεῖ τὸν ἰδιαίτερον χαρακτῆρα τῆς χριστιανικῆς λατρείας, τὴν προσευχὴν («εὐχή»). Εἶναι ἀξιοσημείωτον τὸ ὅτι ὁ χῶρος τῆς χριστιανικῆς λατρείας ὀνομάζεται ἀπὸ τῆς προσευχῆς καὶ ὄχι ἀπὸ τῆς εὐχαριστιακῆς τελετουργίας· δὲν χρησιμοποιεῖται, δηλαδὴ, ὄρος ἀνάλογον πρὸς τὸ μυστηριακὸν «τελεστήριον», πρὸς τὸ διονυσιακὸν «στιβάδειον» κ.τ.θ. Τὸ ὄνομα «εὐκτήριον» σημαίνει τάχα, ὅτι τοῦτο εἶναι παλαιότερον τῆς εἰσαγωγῆς τῶν—ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς μορφολογίας τῆς λειτουργίας—δραματικῶν στοιχείων τῆς ἀναφορᾶς; Διότι εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ λειτουργία προσέλαβε τὸν ἱερουργικὸν (sacramentalis) αὐτῆς χαρακτῆρα ἀπὸ τοῦ 3ου αἰ. Τὸ ὄνομα «εὐκτήριον» ἐπεβίωσεν ἐπὶ πολὺ εἰς τὸ συντηρητικὸν μοναστικὸν λεξιλόγιον, ὡς ὄνομα τοῦ καθολικοῦ μονῆς καὶ ἀκολούθως ὡς ὄνομα ὀλοκλήρου τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος¹.

Τὸ ὄνομα «βασιλική» εἶναι ὄρος τεχνικὸς, ἀναφέρεται εἰς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον καὶ ἐμμέσως εἰς τὴν καταγωγὴν ἢ τὸν χαρακτῆρα τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ². Σημειῶνω, ὅτι διὰ τοῦ ὀνόματος βασιλική χαρακτηρίζεται καὶ ἱερὸν τοῦ Ἄττιος³.

Τὸ ὄνομα «συναγωγὴ» (Πράξεις Φιλίππου 88), συνώνυμον τοῦ «ἐκκλησία», ἐνθυμίζει τὴν ἐβραϊκὴν λατρευτικὴν παράδοσιν τῆς διασπορᾶς. Ἄμφότερα σημαίνουν τὴν σύναξιν, ἔπειτα δὲ καὶ τὸν τόπον τῆς λατρευτικῆς συνάξεως, τὸ «ἐκκλησιαστήριον»⁴. Ὁ ὄρος «συναγωγὴ» ἦτο ἰδιαίτερος διαδεδομένος εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὡς συμπεραίνεται ἐκ τῆς συχνῆς χρησιμοποίησός του παρὰ τῶν ἀλεξανδρινῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων⁵. Ἐπεκράτησεν

¹ J. Salaville, Εὐκτήριον au sens de monastère, Echos d'Or. 25, 1922, 162 κέ.

² «Βασιλικὸς οἶκος» Εὐσεβ., Ἐκκλ. ἱστορ. X 4, 65 (Schwartz, II 881), «βασιλείος οἶκος» X 4, 45 (Αὐτόθι, 876), «βασιλείος νεῶς» Εὐσεβ., Βίος Κωνσταντ. III 36 (Heikel, 93). Προϋποτίθεται ἡ ἔννοια τοῦ Χριστοῦ ὡς βασιλέως. Παρ' Εὐσεβίῳ ὁ Χριστὸς φέρεται ὡς «μέγας βασιλεὺς» (Εἰς Κωνσταντ. βασιλ. XV 2 Heikel, 244) καὶ «παμβασιλεὺς» (Περὶ τῆς Θεοφ. III 61 Gressman, 13*). Περισσότερας μαρτυρίας περὶ τοῦ ὄρου βλ. παρὰ A.M. Schneider, Basilica discoperata, Antiquity XXIV, Sept. 1950, 135.

³ H. Leopoldt, Die Religion in d. Umwelt κλπ. εἰκ. 156, παρὰ K. Prumm, Religionsgeschichtliches Handbuch, Freiburg im Br. 1943, 519.

⁴ Ἐκκλησιαστήριον: Ἰσιδ. Πηλοσ., Ἐπιστ. 2, 256 (Migne 78, 685).

⁵ Συναγωγὴ=σύναξις: Κλημ., Ἀλεξ., Παιδαγωγ. III 11, 80, 3 (Stählin I, 280), Στρωμ. VI 3, 34, 3 (Stählin II, 448). Συναγωγὴ=λατρευτικὸς χῶρος: Ὁριγένης, Ὁμιλ. IV εἰς Ἱερεμ. «ὅτε ἀπὸ τοῦ κοιμητηρίου προπέμφαντες τοὺς μάρτυρας ἠρχόμεθα ἐπὶ τὰς συναγωγάς, καὶ ὅλη ἡ ἐκκλησία μὴ θλιβομένη παρεγίνετο» (Klostermann III, 25). Πρβλ. Εὐσεβ., Ἐκκλ. ἱστορ. VII 11, 11 «Εἰ δέ τις φανείη ἢ μὴ γενόμενος εἰς τὸν τόπον τοῦτον ὃν ἐκέλευσα, ἢ ἐν συναγωγῇ τινι εὐρεθείη, ἑαυτῷ τὸν κίνδυνον ἐπαρτήσει» (Schwartz II, 658).

ὅμως τὸ ὄνομα «ἐκκλησία», ἐπειδὴ τοῦτο συνδέεται ἰδιαιτέρως πρὸς τὸν χαρακτήρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως.

Θετικώτερον ἐξ ὅλων τῶν ὀνομάτων τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ εἶναι τὸ «Κυριακόν». Τοῦτο μαρτυρεῖ τάσιν νὰ ὀνομασθῆ ὁ χριστιανικὸς ναὸς ἀπὸ τοῦ ὀνόματος—τοῦ συνηθεστέρου ἐπιθέτου—τοῦ χριστιανικοῦ θεοῦ, τοῦ Κυρίου. Εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὰ ἐθνικά: Ἰσεῖον, Σεράπειον, Μιθραῖον κλπ. Σημαίνει, δηλαδή, κάποιαν τροπὴν τῆς πνευματικῆς ἀντιλήψεως περὶ τοῦ χριστιανικοῦ θεοῦ ἐπὶ τὸ ὑλικώτερον¹ σημαίνει συνάφειαν τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν λατρευτικὸν του χώρον. Πρέπει δὲ νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὴν ὥθησιν πρὸς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν θὰ ἔδωσεν ἡ ἀκίνητος ἁγία τραπέζα, ἡτοι ἡ ἔννοια τοῦ βωμοῦ ἐντὸς τοῦ εὐχαριστιακοῦ χώρου. Ἄλλως καὶ πρὸ τῆς καθιερώσεως τῆς ἀκινήτου ἁγίας τραπέζης ἐθεώρουν οἱ χριστιανοὶ τὴν λατρείαν των ὡς μυστήριον, ἰδρυμένον παρὰ τοῦ Χριστοῦ², ὡς τὰ ἔξω μυστήρια, τὰ ὀνομαζόμενα ἀπὸ τῶν ἰδρυτῶν θεῶν: τῆς Ἰσίδος, τοῦ Σεράπιδος, τοῦ Μίθρα κλπ. Ἄρα ἦτο ἐπόμενον νὰ δώσουν καὶ οἱ χριστιανοὶ εἰς τὰ ἱερά των ἀντίστοιχον ὄνομα, ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Κυρίου. Ἀλλὰ δὲν ἐπεκράτησε τὸ ὄνομα «Κυριακόν», ἐπειδὴ τοῦτο, ὡς φαίνεται, ἐχρησιμοποιοεῖτο ἰδιαιτέρως παρὰ τῶν—ἐν πολλοῖς συντηρητικῶν!—αἰρετικῶν. Διὰ τοῦτο οἱ ὀρθόδοξοι, θέλοντες νὰ ἀντιδιαστείλουν τὰ ἰδικὰ των ἱερά, προετίμων τὸ ὄνομα «ἐκκλησία» καὶ ἀποκλειστικώτερον «καθολικὴ ἐκκλησία»³, μὲ δογματικὴν βεβαίως ἀπόχρωσιν. Ἀλλὰ τὸ τοπικὸν νόημα τῆς ἐκφορᾶς «καθολικὴ ἐκκλησία»³, ἀντίστοιχον πρὸς τὸ «μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ», εἶχε προηγηθῆ τοῦ δογματικοῦ, ὡς τοῦλάχιστον διδάσκει ἡ συντηρητικὴ μοναστικὴ ὀρολογία (πρβλ. τὰ «Καθο-

¹ Ἰγνατ., Πρὸς Μαγνησ. X «διὰ τοῦτο, μαθηταὶ αὐτοῦ γεγόμενοι, μάθωμεν κατὰ χριστιανισμόν ζῆν. Ὅς γὰρ ἄλλω ὀνόματι καλεῖται πλέον τούτου, οὐκ ἔστιν τοῦ Θεοῦ» (Migne 5, 672). Πρβλ. O. Casel, Das Mysteriumgedächtnis der Messliturgie, Jahrb. f. Liturgiewiss. 6, 141 καὶ A. Arnold, Der Ursprung des christlichen Abendmahls, Freiburg im. Br. 1932, 145, 158 κέ.

² Κυρίλλ. Ἱεροσολ., Κατηχ. 18, 26 «Κἂν ποτε ἐπιδημῆς ἐν πόλεσι, μὴ ἀπλῶς ἐξέταξε ποῦ τὸ κυριακόν ἐστι (καὶ γὰρ αἱ λοιπαὶ τῶν ἀσβεῶν αἰρέσεις κυριακά τὰ ἑαυτῶν σπήλαια [«σπήλαιον» ἦτο ὄνομα τῶν μιθραίων] καλεῖν ἐπιχειροῦσι)· μηδὲ ποῦ ἔστιν ἀπλῶς ἡ ἐκκλησία· ἀλλὰ ποῦ ἐστιν ἡ καθολικὴ ἐκκλησία» (Migne 33, 1048).

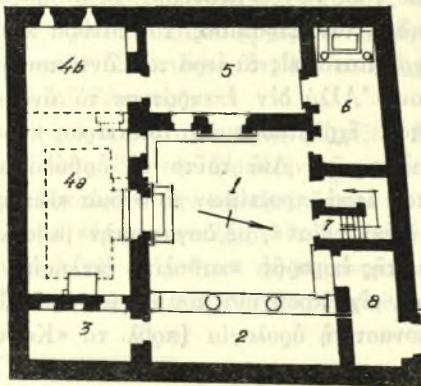
³ Πρβλ. Λέοντος Σοφοῦ, Νεαφ. 4 «Τοῖς μὲν ἀρχαιοτέροις ἔδοξε τὰς κατ' οἴκους ἱερατείας καὶ συνάξεις ὑπὸ μόνον ἐκτελεῖσθαι τῶν ταῖς καθολικαῖς ἐκκλησίαις διαφερόντων ἱερέων, ὑφ' ἑτέρων δὲ οἱ τῷ οἴκῳ προσανάκεινται κλπ.» (C. E. Zachariæ v. Lingenthal, Jus Græcorom. III, 72). Καθολικαὶ ἐκκλησίαι εἶναι αἱ ἐνοριακαὶ, αἱ καθεδρικαὶ πρὸ παντός, ἐντεῦθεν δέ, ὡς νομίζω, ἐν Ρόδῳ τὸ ἐπίθετον «Παναγία ἢ Καθολικὴ» (βλ. πληροφορίας εἰς Α. Ὁρλάνδου, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. 5', 1948, 24). Ἀντίθετα εἶναι τὰ ἰδιωτικὰ εὐκτήρια (παρεκκλήσια).

λικὰ τῶν μονῶν), παρὰ τῆ ὁποία ἐπεβίωσεν ἐπὶ πολὺ καὶ τὸ ὄνομα «Κυριακόν».

Τέλος τὸ ὄνομα «ναὸς» εἶναι θριαμβευτικόν, γεμῆτον κλασικισμὸν καὶ ἐπισημότητα. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ χριστιανικὸν ἱερὸν ἐξειλίχθη εἰς περιωπὴν παράλληλον πρὸς τὴν τοῦ ἀρχαίου ναοῦ¹ τότε δὲ τὸ ὄνομα «ναὸς» ἐχρησιμοποιήθη καὶ παρὰ τῆς νομοθεσίας², ὅτε πλέον καὶ οἱ ἀρχαῖοι ναοὶ μετετρέποντο εἰς χριστιανικοὺς.

2. Η ΕΣΤΙΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Ἡ εὐχαριστιακὴ αἴθουσα τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἐκκλησίας τῆς Δούρας (εἰκ. 1), κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς περιόδον ὡς χριστιανικοῦ ναοῦ, φέρεται

Εἰκ. 1. Πρωτοχριστιανικὴ ἐκκλησία τῆς Δούρας (A. v. Gerkan).

ἐφωδιασμένη δι' ἐστίας εἰς τὸ μέσον τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς ἀρχικῆς αἰθούσης (4a), συγκεκριμένως εἰς τὴν θέσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας ἰδρύθη τὸ βῆμα κατὰ τὴν δευτέραν περιόδον τοῦ μνημείου ὡς χριστιανικοῦ ναοῦ³. Εἶναι ἄγνωστον ἂν ἡ ἐστία προέρχεται ἐκ τῆς χριστιανικῆς ἢ ἂν ἐκ τῆς προχριστιανικῆς ἐποχῆς τοῦ μνημείου. Πάντως ἡ ἐστία συνυπήρχε μετὰ τῶν πέριξ (κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τῆς λατρευτικῆς αἰθούσης) ἐκτεινομένων κτιστῶν ἐδωλίων—ὁ A. v. Gerkan δὲν

σημειώνει ὅτι τὸ ἐδῶλιον τῆς Α πλευρᾶς τῆς αἰθούσης ἐξετείνεται καὶ ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς ἐστίας, ἥτις ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἔπρεπε νὰ εἶχε κατα-

¹ Πρὸβλ. Εὐσσεβ., Ἑκκλ. ἱστορ. X 4, 42 κ.ἄ. ἐν διαστολῇ πρὸς τὸ VIII 1, 5. Παρὰ Γρηγορ. Νύσσης, Ἑγκώμ. εἰς μάρτ. Θεόδωρον «πρῶτον μὲν τῇ μεγαλοπρεπείᾳ τῶν ὀρωμένων ψυχαγωγεῖται, οἶκον βλέπων ὡς Θεοῦ ναόν, ἐξησημένον λαμπρῶς τῷ μεγέθει τῆς οἰκοδομῆς καὶ τῆς ἐπικοσμήσεως κάλλει» (Migne 46, 737) πρόκειται περὶ μαρτυρίου.

² Cod. Theod. IX 45, 4 ἔτους 431 Θεοδοσίου Β' καὶ Βαλεντινιανοῦ (=Codex Justin. I 12, 3).

³ Τὴν παρατήρησιν περὶ ἐστίας σημειώνει μόνον ὁ Armin v. Gerkan, Die frühchristliche Kirchenanlage von Dura, Röm. Quart., 42, 1934, 221, 225. Περὶ τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποία θέτει ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάταξις τῆς ἐκκλησίας τῆς Δούρας καὶ περὶ τῶν περιόδων αὐτῆς ὡς χριστιανικοῦ μνημείου ἀσχολοῦμαι εἰς ἑτέραν μελέτην μου.

στραφῆ καί, ἐπομένως, πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἐστία ἀπετέλει ἐξάρτημα τῆς μετὰ ἐδωλίων λατρευτικῆς αἰθούσης.

Διὰ πρώτην φορὰν καὶ ἐδῶ μόνον σημειώνεται ἐστία ἐντὸς χώρου τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας—ἂν ἐννοεῖται πρόκειται περὶ χώρου χριστιανικοῦ. Ἡ παρουσία δὲ ἀκριβῶς τῆς ἐστίας ἐγείρει δισταγμοὺς περὶ τοῦ χαρακτήρος τῆς ἀρχαιότερας λατρευτικῆς αἰθούσης τῆς Δούρας, ὡς χώρου χριστιανικοῦ. Ἐν τούτοις ἔχομεν σχετικὴν εἶδισιν ἐκ τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως.

Ὁ Κλήμης, δηλαδή, θέλων ν' ἀποκρούσῃ τὸν ὄρον «ἀγάπη» περὶ τῶν χριστιανικῶν θρησκευτικῶν δειπνῶν, ὁμιλεῖ μὲ περιφρόνησιν περὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀξίας των καὶ διὰ μέσου τοῦ κειμένου του ἀφίνει νὰ πληροφορηθῶμεν, ὅτι, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τοῦλάχιστον, ὑπῆρχον καπνός, χύτραι καὶ ἀπόπνοια κνίσσης καὶ ζωμῶν ἐντὸς τοῦ χώρου τῶν ἀγαπῶν¹. Ὁ καπνός καὶ ἡ κνίσα θὰ διεχέοντο βεβαίως ἐξ ἐστίας, ὑπαρχούσης ἐντὸς τοῦ χώρου τῶν ἀγαπῶν. Ἄρα ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Κλήμεντος ἐξάγεται, ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰ. ὁ χώρος τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἠδύνατο νὰ εἶναι ἐφωδιασμένος δι' ἐστίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐμαγεύεον τὰ παρατιθέμενα κατὰ τὰς ἀγάπας φαγητά, μεταξὺ τῶν ὁποίων κατελέγοντο καὶ ψητὰ κρέατα (κνίσα).

Κατόπιν τούτου θὰ ἦτο ἄραγε τολμηρὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἐστία τῆς λατρευτικῆς αἰθούσης τῆς Δούρας ἀποτελεῖ τὸ κανονικὸν ἐξάρτημα τοῦ χώρου τῶν ἀγαπῶν; Νομίζω, ὅτι τὸ μνημεῖον τῆς Δούρας ὑπομνηματίζει ἀντιστοίχως τὸ κείμενον τοῦ Κλήμεντος. Ὁ Κλήμης ἐγνώρισε τὴν χριστιανικὴν λατρείαν πολλῶν περιοχῶν (κατήγετο ἐξ Ἑλλάδος καὶ ἐταξείδευσεν εἰς Ἰταλίαν, Παλαιστίνην καὶ Αἴγυπτον, ὅπου καὶ ἐγκατεστάθη), διὰ τὸν λόγον δὲ τούτον ἀναγνωρίζεται, ὅτι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν λατρείαν μαρτυρίαι του ἀπληροῦν τὴν καθολικὴν πρᾶξιν τῆς ἐκκλησίας². Ὅθεν ἡ ἐστία τῆς Δούρας δύναται ν' ἀντιπροσωπεύῃ γενικωτέρας ἐφαρμογῆς διάταξιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν χριστιανικῶν χώρων τοῦ τέλους τοῦ 2ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰῶνος.

Ἡ γενικότης τῆς πρωτοχριστιανικῆς ταύτης παραδόσεως ἐπιβεβαιοῦται, ὡς νομίζω, καὶ ἐκ μεταγενεστέρων συνηθειῶν, ξένων πρὸς τὴν ἐπίσημον λατρευτικὴν πρᾶξιν τῆς ἐκκλησίας καὶ δυναμένων νὰ ἐξηγηθῶσιν ὡς ἐπιβιώσεις ἐκ τῆς παλαιότερας λατρευτικῆς πρᾶξεως. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ εἶδισις

¹ Κλήμ. Ἀλεξ., Παιδαγωγ. II 1, 3-4. «Εἰ δ' ἀγάπην τινὲς τολμῶσι καλεῖν ἀθύρῳ γλώτῃ κεχηρημένοι δειπνάριά τινα κνίσσης καὶ ζωμῶν ἀποπνέοντα, τὸ καλὸν καὶ σωτήριον ἔργον τοῦ λόγου, τὴν ἀγάπην τὴν ἡγιασμένην, κυθριδίους καὶ ζωμοῦ ρύσει καθυβρίζοντες ποτῶ τε καὶ τροφῇ καὶ καπνῶ βλασφημοῦντες τοῦνομα (ἐν. τῆς ἀγάπης), σφάλλονται τῆς ὑπολήψεως, τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Θεοῦ δειπναρίους ἐξωνεῖσθαι προσδοκῆσαντες» καὶ παρατηρεῖ, ὅτι αἱ ἀγάπαι πρέπει νὰ ὀνομάζωνται «δειπνάριά τε καὶ ἄριστα καὶ δοχαί» (Stählin I, 156).

² P. Batiffol, ἐν Dict. Arch. Chr. Lit. I 2, 2649 (ἄρθρον Aquariens). Πρβλ. Arnold, Der Ursprung, 51.

ἐκ τοῦ 99ου κανόνος τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου (692) περὶ παρεκκλίσεων ἐκ τῆς κανονικῆς λειτουργικῆς πράξεως ἐν Ἀρμενίᾳ : «Καὶ τοῦτο δὲ ἐν τῇ Ἀρμενίων χώρᾳ γίνεσθαι μεμαθήκαμεν ὡς τινες ἔνδον ἐν τοῖς ἱεροῖς θυσιαστηρίοις μέλη κρεῶν ἔψοντες, προσάγουσιν, ἀφαιρέματα τοῖς ἱερεῦσιν ἰουδαϊκῶς ἀπονέμοντες. Ὅθεν... ὀρίζομεν, μὴ ἐξεῖναι τινα τῶν ἱερέων ἀφωρισμένα κρεῶν μέλη παρὰ τῶν προσαγόντων λαμβάνειν, ἀλλ' οἷς ἀρεσθῆ ὁ προσάγων... ἔξω τῆς ἐκκλησίας τῆς τοιαύτης γινομένης προσαγωγῆς». Ἐκ τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου κειμένου ἐξάγονται τὰ ἑξῆς: 1) Ὅτι ἐν Ἀρμενίᾳ ὑπῆρχεν ἡ περιορισμένη πλέον («ὡς τινες») συνήθεια νὰ λαμβάνουν οἱ ἱερεῖς ὠρισμένα μέλη ἐκ σφαγίων ὡς δικαιώματά των. 2) Ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη (ἥτις δέον ν' ἀναχθῆ εἰς τὸ γενικώτερον τυπικὸν τῆς θυσίας) σημαίνει, ὅτι τὰ σφάγια, ἔξ ἀφορμῆς τῶν ὁποίων διετυπώθη ὑπὸ τῆς Συνόδου ὁ κανὼν 99, ἦσαν σφάγια θυσιῶν. 3) Ὅτι τὰ κατὰ τὴν παράδοσιν καθωρισμένα δικαιώματα ἐπὶ τῶν θυμάτων τὰ ἐλάμβανον οἱ ἱερεῖς ἐντὸς τοῦ ἰ. βήματος ἐψημένα. Ἡδὴ δὲ ἡ ἐν Τρούλλῳ Σύνοδος διὰ τοῦ 99ου κανόνος τῆς ἐπιβάλλει εἰς τοὺς ἱερεῖς ἀφ' ἐνὸς νὰ μὴ λαμβάνουν τοῦ λοιποῦ τὰ ψητὰ κρέατα ἐντὸς τοῦ ἰ. βήματος, ἀλλ' ἔξω τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ μὴ ἀπαιτοῦν τὰ κατὰ παράδοσιν καθωρισμένα μέλη τῶν σφαγίων, ὡς τάχα ἰουδαϊκὸν ἔθιμον, ἀλλ' ἀπλῶς νὰ δέχωνται ἐκ τῶν κρεάτων ὅ,τι προαιρεῖται ὁ προσάγων τὸ θῦμα. Κατὰ τὰλλα ὁ κανὼν δὲν ἀπαγορεύει τὴν αἱματηρὰν προσφορὰν.

Ἄλλὰ ποῦ ἐψήνετο τὸ θῦμα; Τὸ κείμενον τοῦ 99ου κανόνος τῆς Συνόδου τοῦ Τρούλλου δὲν δίδει καθαρὸν νόημα περὶ τούτου. Ὅταν ὁ κανὼν ὀρίξη νὰ γίνεται ἔξω τῆς ἐκκλησίας ἡ προσαγωγή τῶν κρεάτων εἰς τοὺς ἱερεῖς, προϋποθέτει, πιθανῶς, ὅτι τὸ θῦμα ἐψήνετο ἔξω τῆς ἐκκλησίας καὶ ὅτι τὰ εἰς τὸ βῆμα πρὸς τοὺς ἱερεῖς προσαγόμενα μέλη ἐψήνοντο προηγουμένως ἔξω τῆς ἐκκλησίας. Ἀνάλογον συνήθειαν διέσωσεν ὁ Θεόφιλος ἐπίσκοπος Καμπανίας († τέλη 18ου αἰ.) εἰς τὸ 58ον κεφάλαιον, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὅντως Ἑλληνικὴ θυσία τὰ κουρμπάνια», τοῦ διαλογικοῦ βιβλίου του «Ταμεῖον Ὁρθοδοξίας». Ὁ Θεόφιλος κατακρίνει συνήθειαν τῆς ἐποχῆς του : «Ἐν πολλοῖς μέρεσι, πόλεσι δηλαδὴ καὶ χώραις, ὅταν ἀσθενῆ τις, ὑπόσχονται οἱ συγγενεῖς νὰ σφάξουν κουρμπάνι (ἢ λ. τουρκικὴ = θυσία) διὰ τὴν ὑγίαν του καὶ ἐν πολλοῖς μέρεσι, ὅταν ἐψηθῆ τὸ κουρμπάνι, εὐθὺς ἐβγάζοντες (ἐνν. ἐκ τῆς πυρᾶς) τὸ φέρονον ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας ἔμπροσθεν τῶν εἰκόνων, καὶ ἐξεληθὼν ὁ ἱερεὺς τοῦ Ἁγίου Βήματος, τὸ διαβάξει καὶ τὴν μοῖραν τοῦ παίρνει... Ἄλλ' οἱ χριστιανοί, φεῦ,... εἰς τοιαύτην ἀσέβειαν νὰ φθάσουν, ὡς τε καὶ ἐντὸς τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων εἰκόνων νὰ φέρον τὸ νεόψητον κουρμπάνι των καὶ ἐξ αὐτοῦ νὰ ἐξέρχεται ὁ καπνὸς καὶ ὁ ἀτμὸς ἐκεῖνος, καὶ ὡς λέγουσιν οἱ Ἕλληγες (=οἱ ἀρχαῖοι ἐθνικοί), ἡ κνίσσα καὶ ἀναθυμίασις, ὥστε νὰ γεμίση ὅλον τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ τοῦ κρέατος ἢ μυρωδία, καὶ μετὰ καιρὸν νὰ μὴ παύση;... Ἴδου ἡ κνίσσα τοῦ κουρμπανίου σου πάντα ἐπλή-

ρωσε... Κουρμανιστά, καὶ εἰς οὐρανὸν ἔφθασεν, ὡς οἱ μάταιοι Ἑλληνας ἐδόξαζον καὶ ἔλεγον... Ἄλλα πολλοὶ τῶν Ἀρχιερέων, πνευματικῶν πατέρων, ἱερομονάχων καὶ διδασκάλων, ὀφθαλμοφανῶς ταῦτα ὁρῶντες, καίτοι κατηγοροῦντες, παραβλέπουσι, καὶ αὐτοὶ εἰς τὸ χεῖρον τρέχουσιν»¹.

Ὁ Θεόφιλος κατήγετο ἐξ Ἡπείρου καὶ ἔδρασεν ἐν Μακεδονίᾳ, συνεπῶς ἀναφέρεται εἰς λατρευτικὴν παράδοσιν ἐπικρατοῦσαν μεταξὺ ἑλληνικῶν ἢ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας πληθυσμῶν κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα· καί, βέβαια, πρόκειται περὶ ἐπιβιώσεως ἐξ ἀρχαιοτέρων χρόνων. Εἶναι ἀξιόσημειωτον, ὅτι ἡ κατακρινομένη παρὰ τοῦ Θεοφίλου συνήθεια διαφέρει ἀπὸ τῆς κατακρινομένης ὑπὸ τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου μόνον κατὰ τὸ ὅτι ἡ προσαγωγή τῶν μερῶν εἰς τοὺς ἱερεῖς ἐγένετο τώρα πρὸ τοῦ τέμπλου καὶ ὄχι πλέον ἐντὸς τοῦ ἱ. βήματος. Ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Θεοφίλου ἐξάγεται ἀκόμη, ὅτι ἡ κατακρινομένη ὑπὸ τῆς Συνοδ. Τρούλ. καν. 99 συνήθεια ἐξετείνεται καὶ μεταξὺ εὐρέων στρωμάτων τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς καί, ἐπομένως, ὅτι κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα δὲν περιοριζέτο αὕτη μόνον ἐν Ἀρμενίᾳ. Ἐπίσης ἐκ τοῦ Θεοφίλου πληροφοροῦμεθα, ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη ἦτο ἀνεκτὴ ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν προσώπων· καί, συμπεραίνομεν, ὅτι ἡ ἀπόφασις τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου δὲν ὑπῆρξεν ἰσχυροτέρα τῆς συνηθείας καὶ δὲν ἠδυνήθη νὰ τὴν ἐκριζώσῃ.

Τίθεται τώρα τὸ ἐρώτημα: Οἱ Πατέρες τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου δὲν ἐγνώριζον, ὅτι ἡ κατακρινομένη παρ' αὐτῶν συνήθεια εἶχε περισσοτέραν ἔκτασιν καὶ ὅτι αὕτη δὲν περιοριζέτο μόνον εἰς τὴν Ἀρμενίαν; Ἡ τάχα ἐπέμειναν ἰδιαίτερος περὶ τῆς ἐν Ἀρμενίᾳ συνηθείας, ἐπειδὴ ἴσως αὕτη παρουσίαζεν ἰδιορρυθμίαν, ἣτις τότε ἐσκανδάλιζε; Πράγματι οἱ χρονικῶς πλησιέστεροι πρὸς τὴν ἐν Τρούλλῳ Σύνοδον παλαιοὶ ἐρμηνευταὶ τῶν κανόνων Ζωναράς καὶ Βαλασῶν ἐννοοῦν, ὅτι τὰ κρέατα, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ὁ καν. 99, ἐψήνοντο ἐντὸς τοῦ ἱ. βήματος². Ὅπως δὲποτε ἡ παρουσίαςις ψητῶν κρεάτων ἐντὸς τοῦ βήματος καὶ γενικώτερον ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ, εἰμὴ ὡς ὑπόλειμμα λατρευτικῆς πράξεως ὁμοίας πρὸς τὴν μαρτυρουμένην ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος.

Προσθέτω μίαν ἀκόμη μαρτυρίαν, αὐτὴν ἔμμεσον, ἐκ τῆς συγχρόνου (μέχρι τοῦ 1924) λαϊκῆς λατρείας τῶν Φαράσων τῆς Καππαδοκίας. Εἰς τὰ Φάρασα «στὴν ἐκκλησία πάντα εἶχαν ἀναμμένα κάρβουνα πάνω σὲ μιὰ πλάκα ὁποῖος πήγαινε, ἀναβε τὸ κερί του κι ἔβαζε πάνω στὰ κάρβουνα τὸ λιβάνι ποὺ ἔφερε ἀπὸ τὸ σπίτι του»³. Εἰς τὰ Φάρασα, δηλαδή, ἀντὶ τῆς ἐστίας τῶν

¹ Θεοφίλου ἐπισκόπου Καμπανίας, Ταμείων ὀρθοδοξίας⁵, ἐν Τριπόλει 1888, σ. 121-123. Ὁ Θεόφιλος ἴσως ἐγνώριζε τὸ κείμενον τοῦ Κλήμεντος.

² Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων, 2, 543 καὶ 544.

³ Δ. Λουκοπούλου-Δ. Πετροπούλου, Ἡ λαϊκὴ λατρεία τῶν Φαράσων, Ἀθήνα 1949, 24.

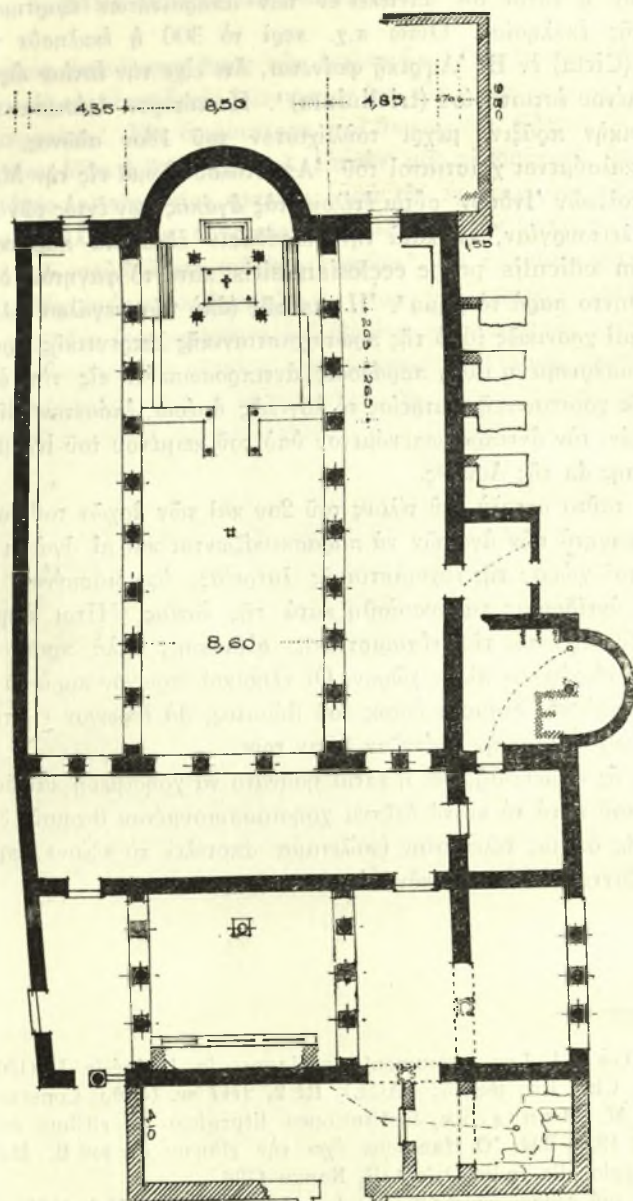
πρωτογενῶν χριστιανικῶν λατρευτικῶν αἰθουσῶν, ἔχομεν ἀπλῆν πλάκα, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔκαίε πῦρ ἥτοι βλέπομεν, ὅτι ἡ ἐστία ἔχει ἐνταῦθα ἐξελιχθῆ εἰς βωμόν τινα θυμιάματος, ἄσχετον πρὸς τὴν εὐχαριστιακὴν τράπεζαν. Σημαντικὴ ἦτο καὶ ἡ ἄλλη συνήθεια τῶν Φαρασιωτῶν ὁσάκις δηλ. ἐτέλουν ἐντὸς τῶν—πάντως μὴ ἑνοριακῶν—ἐκκλησιῶν θυσίαν αἱματηρὰν («γουριμπάνι»), συνδεομένην μὲ κανονικὴν λειτουργίαν, οὗτοι εἰς τὸ πῦρ, τὸ καιόμενον ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ἔρριπτον καὶ αἷμα ἐκ τοῦ θύματος, διὰ νὰ καῖ τοῦτο ὁμοῦ μετὰ τοῦ θυμιάματος¹. Ἡ μέχρι δὲ τῶν ἡμερῶν μας καὺσις αὕτη αἵματος ἐντὸς ἐκκλησιῶν ἐν Καππαδοκίᾳ ἀποτελεῖ, ὡς νομίζω, ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἐρημνείας τοῦ Συνοδ. Τρουλ. καν. 99, ὡς πράγματι ἀναφερομένου εἰς τελετουργικὴν ἔψησιν κρεάτων ἐντὸς ἐκκλησιῶν τινῶν τῆς Ἀρμενίας κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα. Περαιτέρω δὲ ὁ ἐν λόγῳ κανὼν δύναται ν' ἀποτελέσῃ μαρτυρίαν περὶ τῆς παλαιότητος τῆς ἀντιστοίχου συνηθείας τῶν Φαράσων, ὅπου καὶ ὁ τύπος τῆς προσφορᾶς τοῦ θυμιάματος—ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῆς πυρᾶς τοῦ θυμιατηρίου παρ' ἐκάστου εἰσερχομένου πιστοῦ—φαίνεται, ὅτι διέσωσε μορφὴν ἐκ τῆς ἀρχαίας λειτουργικῆς πράξεως². Ἄλλως θὰ ἦτο, ἄραγε, εὐκόλον νὰ εἰσαχθῆ εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν βωμὸς ἐμπύρων προσφορῶν (θυμιάματος, αἵματος), ἂν δὲν εἶχεν ἀνοίξει τὴν ὁδὸν ἡ ἐστία τῶν πρωτοχριστιανικῶν αἰθουσῶν τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας καὶ συγχρόνως τῶν ἀγαπῶν; Ἐδῶ γίνεται ἀποδεκτόν, ὅτι αἱ αἰθουσαι μὲ ἐστίαν ἀντεπροσώπευον μέρος μόνον τῆς πρωτοχριστιανικῆς παραδόσεως ὅτι δὲ παραλλήλως ὑπῆρχον καὶ εὐχαριστιακαὶ αἰθουσαι ἄνευ ἐστίας.

Ἡ περαιτέρω διαμόρφωσις τῆς λατρείας ἀπεμάκρυνε τὴν ἐστίαν ἐνωρὶς ἐκ τῶν πρωτοχριστιανικῶν ἐκείνων αἰθουσῶν. Ἐκτοτε δὲ ἡ ἐστία μετετράπη εἰς μικρὸν πρόσκτισμα. Μέχρι τοῦδε εὐρέθῃ ἐν μόνον παλαιοχριστιανικὸν παράδειγμα ἐστίας (ὡς πρόσκτισματος), εἰς τὴν βασιλικὴν Β τῆς Νέας Ἀγχιάλου. Ἐδῶ ἡ ἐστία—ἂν ἀρχικῶς αὕτη κατεσκευάσθη πράγματι ὡς ἐστία—εἶναι προσηρτημένη εἰς τὴν Ν πλευρὰν τῆς βασιλικῆς καὶ συγκατανοεῖ ἐμμέσως μετὰ τοῦ δεξιοῦ κλίτους καὶ τοῦ νάρθηκος, εἶναι δὲ ἀψιδωτὴ καὶ ἐφωδιασμένη μὲ δύο διπλᾶς ἐσχάρας (εἰκ. 2)³. Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀγχιάλου

¹ «Πάντως ἔπρεπε νὰ πάρῃ καὶ λίγο αἷμα μὲ τὴ φύχτα του νὰ τὸ ρίξῃ στὸ μικρὸ λάκκο ἐπάνω στὸ θᾶλι (θᾶλι=ὁ λίθινος βωμὸς τῶν αἱματηρῶν θυσιῶν), ὅπου ἔκαίε καὶ τὸ λιβάνι» (Λουκοπούλου-Πετροπούλου, Ἐνθ' ἄν., σ. 47). Ἦδη εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας λατρείας τὸ τυπικὸν τῆς θυσίας ἀπῆται νὰ καίεται τὸ θυμιάμα ὁμοῦ μετὰ τῆς αἱματηρᾶς προσφορᾶς (βλ. S. Eitrem, *Opferritus und Voropfer*, Kristiania 1915, 456 καὶ C. Schneider, *Studien zum Ursprung liturgischer Einzelheiten östlicher Liturgien*, Kyrios 3, 1938, 186).

² Βλ. κατωτ. σ. 275 κέ.

³ Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφ. 1929, 130 κέ. εἰκ. 155, τοῦ αὐτοῦ, Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολογία (1942) 238 εἰκ. 131.

Εἰκ. 2. Βασιλική Β τῆς Νέας Ἀγγιάλου (Γ. Σωτηρίου).

τὸ θέμα τῆς ἐστίας, ἤδη σπάνιον, ἀποτελεῖ ἀρχαϊστικὴν ἐπιβίωσιν· ἀλλὰ παλαιότερον ἢ ἐστία θὰ ἀπετέλει ἐν τῶν ἀπαραιτήτων ἐξαρτημάτων τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Οὕτω π.χ. περὶ τὸ 300 ἡ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντίνης (Cirta) ἐν Β. Ἀφρικῇ φαίνεται, ὅτι εἶχε τὴν ἐστίαν ὡς ἐξάρτημα προσηρημένου ἐστιατορίου (triclinium)¹. Πιστότερον διέσωσαν τὴν πρωτοχριστιανικὴν πρᾶξιν, μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ 18ου αἰῶνος, οἱ Μαλάβριοι, οἱ καλούμενοι χριστιανοὶ τοῦ Ἀποστόλου Θωμᾶ εἰς τὴν Μαλαβάρειαν τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν· οὗτοι ἐτέλουν τὰς ἀγάπας τῶν ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν μετὰ τὴν λειτουργίαν, τὰ κατὰ τὴν παράδοσιν ἐδέσματα παρεσκευάζον ἰν quibusdam ædiculis prope ecclesiam sitis, κατὰ τὸ φαγητὸν δὲ οἱ κληρικοί ἐκάθηντο παρὰ τὸ βῆμα². Ἡ τοπικῶς (ἀπὸ τῶν μεγάλων ἑλληνιστικῶν κέντρων) καὶ χρονικῶς (ἀπὸ τῆς πρωτοχριστιανικῆς λατρευτικῆς πράξεως) τόσον ἀπομεμακρυσμένη αὕτη παράδοσις ἀντιπροσωπεύει εἰς τὴν ἐξελικτικὴν πορείαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας τὸ λογικῶς ἀμέσως ἐπόμενον βῆμα, μετὰ τὸν σταθμὸν, τὸν ἀντιπροσωπευόμενον ὑπὸ τοῦ κειμένου τοῦ Κλήμεντος καὶ τῆς αἰθούσης 4α τῆς Δούρας.

Κατὰ ταῦτα μετὰξὺ τοῦ τέλους τοῦ 2ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. ἡδύναντο τὰ φαγητὰ τῶν ἀγαπῶν νὰ παρασκευάζωνται καὶ αἱ ἀγάπαι νὰ τελῶνται ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας, ἐφωδιασμένου δι' ἐστίας. Ἡ πρώτη ἀντίδρασις παρουσιάσθη κατὰ τῆς ἐστίας. Ὅσοι ἐξηκολούθουν μὲν νὰ τρώγουν ἐντὸς τῆς εὐχαριστιακῆς αἰθούσης, ἀλλὰ προητοίμαζον τὰ φαγητὰ εἰς ἰδιαιτέρον πλέον χώρον. Οἱ κληρικοί ἔτρωγον παρὰ τὸ βῆμα· παλαιότερον, πρὸ τῆς διαμορφώσεως τοῦ βήματος, θὰ ἔτρωγον εἰς τὴν συνήθη παρὰ τὴν εὐχαριστιακὴν τράπεζαν θεῶν των.

Τέλος ἄς σημειωθῇ, ὅτι ἡ ἐστία ἡδύνατο νὰ χρησιμεύῃ καὶ διὰ τὴν παρσκευὴν τοῦ κατὰ τὰ κοινὰ δεῖπνα χρησιμοποιουμένου θερμοῦ ὕδατος· συνηθείας, τῆς ὁποίας τελευταῖον ὑπόλειμμα ἀποτελεῖ τὸ «ζέον», προσιδιάζον εἰς τὸν βυζαντινὸν λειτουργικὸν τύπον³.

¹ St. Gsell, Les monuments antiques de l'Algérie II (1901) 192 καὶ Dict. Arch. Chr. Lit. (ἐφεξῆς DACL), III 2, 2717 κέ. (ἄρθρ. Constantine).

² Io. M. Hanssens, Institutiones liturgicæ de ritibus orientalibus, II 1, Romæ 1930, 294. Ὁ Hanssens ἔχει τὴν εἶησιν ἐκ τοῦ S. Bartholomæo, Viaggio alle Indie Orientali, Romæ 1796.

³ Περὶ τοῦ θερμοῦ ὕδατος βλ. H. Leclercq, DACL II 2, 1584 - 1585 (ἄρθρ. calda). Περὶ τοῦ «ζέοντος» βλ. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, 137₁, καὶ I. Brinktrim, Ein auffallender Brauch der byzantin. Messliturgie, Theologie u. Glaube, 29, 1937, 637 κέ. (Byz. Zeit. 38, 1938, 228 - 229).

3. ΠΥΡΑ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ. ΘΥΜΙΑΤΗΡΙΑ

Ἡ καϋσις θυμιάματος ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν εἰσῆχθη κατὰ τὸν 4ον αἰ., κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰς ἀνατολικὰς λειτουργίας διὰ τῶν γνωστικῶν καὶ ἰδιαίτερος διὰ τῶν μανιχαίων¹. Τὴν ἀρχαιότεραν περὶ θυμιάματος εἶδησιν εἰς τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν δίδει ὁ 3ος Ἀποστολ. Κανὼν² μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι τὸ θυμίαμα κατετίθετο ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης κατὰ τὴν προσκομιδὴν τῶν δώρων³. Ἐτέρα πηγὴ, ἀλλ' ὀλίγον ἀργότερον, μνημονεύει τὴν ἰσχύουσαν τάξιν τῆς θυμιάσεως τοῦ ναοῦ διὰ κινητοῦ θυμιατηρίου⁴. Ἡ τελευταία αὕτη τελετουργικὴ πράξις δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς νέος—ἐξειλιγμένος—σταθμὸς, διότι πρόκειται περὶ δύο διακεκριμένων ἀπ' ἀλλήλων τελετουργικῶν χειρισμῶν. Ὁ πρῶτος ἔχει τὸ νόημα τῆς θυσίας, πραγματοποιμένης διὰ τῆς καταθέσεως τοῦ θυμιάματος ἐπὶ τοῦ βωμοῦ· ὁ δεύτερος ἔχει, ὡς νομίζω, ἐπορκιστικὸν νόημα. Ἀλλὰ πιθανῶς ἡ προσφορὰ θυμιάματος εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν ἤδη ἀπὸ τοῦ 3ου αἰ. (βλ. κατωτ. σ. 307 - 308).

Ἡ κατάθεσις τοῦ θυμιάματος ἐπὶ τοῦ χριστιανικοῦ βωμοῦ ἀνήκει εἰς τὸ γενικώτερον τυπικὸν τῆς προσφορᾶς⁴, κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τῆς συντάξεως τοῦ 3ου Ἀποστ. Κανόνος ἐγένετο αὕτη ὑπὸ τῶν κληρικῶν, παρὰ τῶν ὁποίων κατετίθεντο ἐπὶ τοῦ βωμοῦ καὶ αἱ ἄλλαι προσφοραί, ἐπιτρεπόμεναι ἢ μὴ. Παρὰ τοῦ λαοῦ ὅμως θὰ κατετίθεντο εἰς τὰς τραπέζας προθέσεως αἱ προσφοραί, φυσικὰ δὲ καὶ τὸ θυμίαμα.

Ἐν τούτοις ὁ Χρυσόστομος φαίνεται, ὅτι προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας θέσεώς τινος, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπέθετον οἱ πιστοὶ τὸ θυμίαμα τῶν καὶ ὅπου τοῦτο, καιόμενον, ἀρωμάτιζε καὶ ἐβελτίωνε τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς ἐκκλησίας⁵. Τὸ κείμενον τοῦ Χρυσοστόμου δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ κατανοηθῆ χωρὶς τὴν βοήθειαν τῆς λατρευτικῆς πράξεως τῶν Φαράσων, ὅπου, ὡς εἶδομεν, ἔρριπτον τὸ θυμίαμα οἱ πιστοὶ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῆς πυρᾶς, καιόμενης ἐπὶ λιθίνου τινὸς βωμοῦ πρὸ τοῦ βήματος (βλ. ἀνωτ. σ. 272)—ἀλλαχοῦ

¹ C. Schneider, "Ενθ' ἀν. 155 κέ. Πρβλ. E. Fehrenbach, DACL V 1, 10 κέ. (ἀρθρ. encens), H. Lietzmann, Messe und Herrenmahl, Bonn 1926, 86 κέ.

² «Τῷ καιρῷ τῆς ἁγίας προσφορᾶς» (Ἀποστολ. καν. 3).

³ Ψευδο-Διονυσ. Ἀρεοπαγ., Περὶ ἐκκλησ. ἱεραρχ. III 2, III 3 § 3, IV 3 § 3 (προχειρῶς παρὰ Quasten, Monum. euchar. liturg., σ. 294, 297, 319).

⁴ Πρβλ. Lietzmann, "Ενθ' ἀν., 186.

⁵ Χρυσόστ., Ὁμιλ. εἰς Ματθ. 88 - 89 «Διὸ παρακαλῶ μεταβαλεῖν τὴν πονηρὰν ταύτην συνήθειαν, ἵνα μύρου ἢ ἐκκλησία πνέῃ. Nūn δὲ θυμιάματα μὲν αἰσθητὰ ἀποτιθέμεθα ἐν αὐτῇ, τὴν δὲ νοητὴν ἀκαθαρσίαν οὐ πολλὴν ποιούμεθα σπουδῆν ὥστε ἐκκαθαίρειν καὶ ἀπελαύνειν» (Migne 58, 781).

παρὰ τὴν θύραν τοῦ ναοῦ¹. Ἐκ τοιαύτης τινὸς παραδόσεως δύναται, ὡς νομίζω, νὰ ἐρμηνευθῆ τὸ παρὰ τὴν δυτικὴν κλίμακα τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Διδύμων εὔρημα: τετράπλευρος λίθος (0,70×0,68, ὕψ. 0.635 μ.) μὲ βαθεῖαν ἄνω κοιλότητα (διαμ. 0.55, βάθ. 0.56 μ.)², ἣτις, κατὰ ταῦτα, θὰ ἐχρησίμευε διὰ νὰ δέχεται τὴν τέφραν ἐκ τῆς ὑπεράνω πυρᾶς, καιομένης βεβαίως ἐπὶ ἐσχάρας. Παρόμοιός τις βωμὸς θυμιάματος εἶναι, πιθανῶς, καὶ ὁ λίθος ὁ εὔρεθεις ἐντὸς τῆς βασιλικῆς τοῦ Rouis παρὰ τὴν Tébessa³ καὶ ὁ παρὰ τὴν ἀριστερὰν κιονοστοιχίαν (κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους) τῆς δονατιστικῆς βασιλικῆς εἰς Ksar-el-Kelb ὀκταγωνικὸς πεσσίσκος⁴. Τέλος ὡς βωμοὶ θυμιάματος πιστεύω, ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθῶν οἱ εἰς σχῆμα κορομοῦ κίνος βωμοὶ (cippi) μὲ διηνητισμένην ὡς κάλυκα τὴν παρυφὴν τῆς ἄνω ἐπιφανείας των, ὡς ὁ εὔρεθεις εἰς τὸ μέσον τοῦ εἰς Qabbary τῆς Ἀλεξανδρείας παρεκκλησίου (ὕψ. 0,86, διαμ. β. 0.73 μ.)⁵ καὶ οἱ εἰκονιζόμενοι εἰς σκηνὰς τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ⁶. Ἐπίσης ὁ ἀποδοθεὶς εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ὑψηλομετώπου Λέσβου βωμὸς (ὕψ. 0.93, διαμ. ἄνω 0.55 μ.) (εἰκ. 3) οὗτος ἔχει τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν χαρακτηριστικῶς εἰς σχῆμα σταυροῦ διαμορφωμένην καὶ ἐλαφρῶς κοίλην⁷.

Εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἐχρησιμοποιοῦντο ἡμιφορητοὶ βωμοὶ θυμιάματος, ὡς οἱ ἐξ Αἰγύπτου λίθινοι βωμίσκοι⁸ ἢ ὁ μετάλλινος τοῦ Mannheim⁹. Ἡ

¹ Βλ. Γ. Μέγα, Ζητήματα ἑλληνικῆς λαογραφίας, Ἑπετ. Λαογρ. Ἀρχ., 5-6, 1943-1944, σ. 108.

² H. Knackfuss ἐν Th. Wiegand, Didyma, Berlin 1941, 35β πιν. 63 εἰκ. 123.

³ Leclercq, DACL XV 1, 141 εἰκ. 10675 δεξιὰ (ἄμφρ. Rouis).

⁴ P. Cayrel, Mél. Archéol. et Hist. LI, 1934, 119 εἰκ. 1. Ὁ P. Caucell, Ἀυτοῦθι, LIII, 1936, 170 τὸν ἐξηγεῖ ὡς μεταγενέστερον ὑποστήριγμα τῆς κιονοστοιχίας.

⁵ Neroutsos-Bey, L'ancienne Alexandrie, Paris 1888, σ. 77. Ὁ Νερούτσος ἐρμηνεύει αὐτὸν ὡς τράπεζαν προθέσεως, ὁ Μπάρνεα, Τὸ παλαιοχρ. θυσιαστήρ. 140 κέ. ὡς ἅγιαν τράπεζαν. Ὡς ἅγιας τραπέζας ἐρμηνεύει ὁ Μπάρνεα καὶ τὰ ἐπόμενα παραδείγματα.

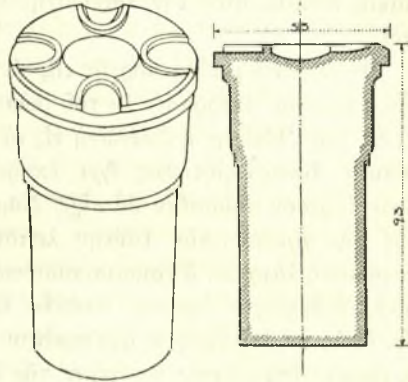
⁶ Ἐλεφαντίνη πυξὶς τοῦ Βερολίνου (J. Strzygowski, Hellenistische u. Koptische Kunst in Alexandria, Wien 1902, 11 εἰκ. 4. Πρβλ. προχειρῶς Wulff, Altchr. u. byz. Kunst, I εἰκ. 183), μικρογραφία τοῦ εὐαγγελισταρίου τοῦ Etschmiadzin (J. Strzygowski, Das Etschmiadzin - Evangeliar, Wien 1891, 55 καὶ 65 πίν. IV,) κ.ά.

⁷ Α. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12, 1929, 25 εἰκ. 28, Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφ. 1929, 230 εἰκ. 57, Μπάρνεα, Ἐνθ' ἄν., 142 εἰκ. 35.

⁸ J. Strzygowski, Koptische Kunst, Vienne 1904, ἀριθ. 8752 εἰκ. 154 (ὕψ. 0.175, πλ. 0.105 κάτω καὶ 0.09 μ. ἄνω), 8753 εἰκ. 155 (ὕψ. 0.185, πλ. 0.095 κάτω καὶ 0.105 μ. ἄνω).

⁹ Kraus, R.E.f. christl. Altert. II, 975β εἰκ. 530. Πρβλ. C. Schneider, Ἐνθ' ἄν., 171. Ἐχει ὕψ. 0.20 μ.

χρήσις τῶν μεταλλίνων ἡμιφορητῶν θυμιατηρίων ἐπεβίωσεν εἰς τὴν μοναστικὴν λατρείαν κατὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ Πάσχα, ὅτε τὸ «πυρεῖον» ἢ ὁ «πυρρός», ὡς ἐλέγετο, ἐτοποθετεῖτο εἰς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ ἢ πρὸ τοῦ βήματος¹, ὡς εἶδομεν καὶ περὶ τοῦ λιθίνου θυμιατηρίου τῆς βασιλικῆς τῶν Διδύμων. Πιθανῶς δ' ἐπεβίωσεν ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τῆς «Καμίνου»—εἶδους θρησκευτικοῦ δράματος—εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Τριῶν Παίδων². Ἐπανερχόμενος εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, ὑποθέτω ὅτι ὡς θέσις ἡμιφορητῶν θυμιατηρίων δύναται νὰ ἐξηγηθῇ τοῦλάχιστον ἢ μία τῶν κογχῶν, τῶν ἑσκαμμένων εἰς τοὺς μακροὺς τοίχους βασιλικῶν τιαν, ὡς ἢ τῆς Θεοτόκου τῆς Ἐφέσου, ἢ παλαιὰ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ἐν Αἰγύπτῳ κ.ἄ.³

Εἰκ. 3. Μαγράμινον θυμιατήριον ἐξ Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Α. Ὁρλάνδος).

Ἡ εἰσαγωγή τῶν μονίμων ἢ ἡμιφορητῶν θυμιατηρίων ἐντὸς τῶν ναῶν σημαίνει ἐμπλουτισμὸν τῆς μορφῆς τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἡ λειτουργία πλέον δὲν εἶναι μόνον χειρισμοί, ἀναφερόμενοι εἰς τὸ λειτουργικὸν δράμα, εἰς τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ («Passio Christi» Κυπριαν. Epist. 63, 17), ἀλλὰ θυσία μὲ ἀνεπτυγμένην τὴν ἱερουργικὴν (sacramentalis) πρᾶξιν τῆς⁴, μὲ

¹ Τυπικὸν Σιναιτ. 1094, 11ου αἰ., «καὶ ποιήσας πυρεῖον μέγα τίθησιν αὐτὸ μέσον τοῦ ναοῦ, ὁμοίως καὶ ἕτερον πυρεῖον ἐμπροσθεν τῶν ἁγίων θυρῶν, κρεμᾶ καὶ θυμιατὸν (=θυμιατήριον φορητὸν, ἐξηρητημένον δι' ἀλύσεων) εἰς τὸ βῆμα, καὶ βαλὼν θυμίαμα πολὺ εἰς πάντα» (Dmitrievskij, Τυπικά III, 90. Πρβλ. Τυπικ. Βατοπεδ. 320 (931), 14ου αἰ., Αὐτόθι, σ. 453). Τυπικ. Σιναιτ. 1096, 12ου αἰ., «καὶ ποιήσαντες πυρρὸν μέγαν, θέτουσιν αὐτὸν μέσον τοῦ ναοῦ, βαλόντες θυμίαμα πολὺ» (Dmitr., III, 64). Εἰς τὸ Τυπικ. Παύλου [Ἄθω] 325, 19ου αἰ., τὸ «πυρεῖον» ἐπεξηγείται διὰ τῆς λ. «μαγάλι» (Dmitr., III, 651). Πρβλ. καὶ Τυπικ. Γρηγορ. 270, 19ου αἰ. (Αὐτόθι, σ. 677). Ἡ συνήθεια ἀνάγεται εἰς τὸν 4ον αἰ. Αἰθιοπία, Itinerar. κεφ. 24 (ἔκδ. H élène Pétré, Étherie. Journal de Voyage, Paris 1948, 196. Πρβλ. ἑλλην. μετάφρ. Κλέοπα-Ἰω. Φωκυλίδου, Ν. Σιών 7, 1908, 225).

² Συμμεῶν Θεσσαλον., Διάλογος κατὰ αἰρέσ. 23 (Migne 155, 113), Α. Dmitrievskij, Ἡ διάταξις τῆς καμίνου, Βυζ. Χρον. (Πετροπόλεως) 1, 1894, 553 κέ., ἰδίως 585 κέ. (ρωσ.), Ἀλεξάνδρου Λαυρέωτου, Ἀκολουθία κλπ. τῆς καμίνου, Ἐκκλησ. Ἀλήθεια ΙΕ', 1895 ἀριθ. 43, σ. 345.

³ Ἐφέσου (Fr. Knohl, ἐν Forschungen in Ephesos IV 1, σ. 33 εἰκ. 21), Ἁγίου Μηνᾶ (K. Kaufmann, Die Menasstadt, Leipzig 1910, σ. 80 εἰκ. 32).

⁴ Ἡ ἀρχαιότερα ἀντίληψις ὑποχωρεῖ ἀπὸ τοῦ 3ου αἰ. (Arnold, Der Ursprung, σ. 122).

πλήρη τὴν ἔννοιαν τοῦ βωμοῦ, ἀποδιδομένην εἰς τὴν ἱερουργικὴν τράπεζαν καὶ μὲ θυσιαστικὴν τὴν ἀντίληψιν τῆς καταθέσεως τῶν προσφορῶν ἐπ' αὐτῆς· τὰ δὲ θυματήρια σημαίνουν περαιτέρω ἱερουργικὴν ἀνάπτυξιν τῆς εὐχαριστιακῆς θυσίας, ἥτοι τὴν παραδοχὴν ἐμπύρου θυσίας ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ.

Ἡ ὀργανικὴ αὕτη πορεία τῆς λειτουργίας δὲν ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν ἐν προκειμένῳ ἐπίδρασιν ἐκ τοῦ βωμοῦ θυμιάματος τῆς Π. Δ. (Ἐξοδ. λ' 1 κέ., λζ' 25). Ἐπίσης ἡ ἀναγωγὴ εἰς τὸ τυπικὸν τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας¹, ἢ ὅποια ἀναμφισβητήτως ἔχει ἐπηρεάσει τὴν λειτουργίαν, ἐν προκειμένῳ μόνον ἕμμεσον σημασίαν θὰ εἶχε. Νομίζω, ὅτι τὸ πλησιέστερον παράλληλον πρὸς τὴν χριστιανικὴν ταύτην λειτουργικὴν μορφήν προσφέρει ἡ ἀρχαία μυστηριακὴ λατρεία, ἢ χρησιμοποιοῦσα ἑσωτερικὸν βωμὸν δι' ἐμπύρους προσφορᾶς· ὁ βωμὸς δ' ἐκεῖνος ἀπετέλει ἐξέλιξιν τῆς ἐστίας². Εὐρύσκομεθα, λοιπόν, ἐνώπιον ἀντιστοίχου φαινομένου καὶ ἀποτελεῖ, ἄραγε, καὶ ὁ χριστιανικὸς βωμὸς θυμιάματος συνέχειαν τῆς ἐστίας τῶν πρωτοχριστιανικῶν λατρευτικῶν αἰθουσῶν (βλ. ἀνωτ. σ. 268 κέ.) ἢ ἔχομεν ἄμμεσον ἐπίδρασιν ἐκ τῶν τελεστηρίων; Τὸ πρόβλημα συνδέεται πρὸς τὸ γενικώτερον ζήτημα περὶ τοῦ μέρους, ὅπερ διεδραμάτιζεν ἡ πυρὰ εἰς τὴν πρωτοχριστιανικὴν λατρείαν³. Ὅπως ἴσως εἰς τὴν πρωτοχριστιανικὴν ἐστίαν, ἢ περὶ τῆς ὑπάρξεως τῆς ὁποίας προϋπόθεσις ἐνισχύεται κατόπιν ὅσων ἀνεπτύχθησαν ἀνωτέρω, πρέπει νὰ ἴδωμεν ἐξάρτημα συγγενὲς πρὸς τὸν παλαιοχριστιανικὸν βωμὸν θυμιάματος.

¹ Πρβλ. A. Alföldi, Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniels am römischen Kaiserhofe, Röm. Mit. 49, 1934, 111 κέ., O. Treitinger, Die oströmische Keiser- und Reichsidee κλπ., Jena 1938, 67 κέ.

² Εἰς ἱεροὺς νόμους ἐκ Κῶ ὁ βωμὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ὀνομάζεται χαρακτηριστικῶς ἐστία «θύε[ται] ἐπὶ ταῖς ἰστίαι ἐν τῷ ναῶι» (Dittenberger, Sylloge³, 1026 στίχ. 8-9 [=τ. III, σ. 179] καὶ R. Herzog, Heilige Gesetze v. Kos, Abhandl. Preuss. Akad. Wiss. 1928, Phil.-Hist. Kl., 6, ἀριθ. 2, σ. 10). Περὶ τῶν ἑσωτερικῶν βωμῶν πρβλ. Ν. Κορυθόπουλος, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 32 κέ., 67.

³ Σχετικῶς βλ. C. M. Edsman, Le baptême de feu, Leipzig - Upsala 1940. Δὲν ἠδυνήθησαν νὰ τὸ χρησιμοποιήσω. Πρβλ. C. Schneider, Byz. Zeitschr. 41, 1941, 192 κέ. Σημειῶνω ἐνταῦθα καὶ τὸ ἔθιμον τῆς πυρᾶς τοῦ Πάσχα, εἶναι ὁμοῦς ἄλλης προελεύσεως. Διὰ τὰς περιοχὰς τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης βλ. Hebert Freenthal, Das Feuer im deutschen Glauben und Brauch, Berlin - Leipzig 1931, 223 κέ. Ἔχω τὴν πληροφορίαν, ὅτι εἰς περιοχὰς τῆς Ἀλβανίας (B. Ἡπειροῦ) ἀνάπτουν ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὸ Πάσχα πυρὰν, τὴν ὁποίαν πηδοῦν (!) τρεῖς οἱ ἱερεῖς, λέγοντες τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη». Ἄλλ' ὁ J. Hahn, Albanische Studien, Wien 1854, δὲν ἀναγράφει τοιοῦτο τι.

4. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΣ ΤΟΥ ΑΪΘΡΙΟΥ

Περὶ τῆς λειτουργικῆς χρησιμότητος τοῦ αἵθριου προῖδαζόμεθα ἐκ τοῦ Εὐσεβίου, ὅστις ὀμιλεῖ ἀφ' ἑνὸς περὶ ἀρχικῆς τινος παραμονῆς («πρῶτη διατριβή») γενικῶς («τῷ παντί») εἰς τὸ αἶθριον καὶ ἀφ' ἑτέρου ὀμιλεῖ περὶ τοῦ αἵθριου ὡς περὶ τῆς καταλλήλου θέσεως διὰ τοὺς κατηχουμένους¹—ἐννοεῖται μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ τέλουμένης λατρείας. Περὶ τὰ μέσα, λοιπόν, τοῦ 4ου αἰ. ἡ χριστιανικὴ λειτουργία φαίνεται νὰ διατρέχη δύο στάδια καὶ νὰ χρησιμοποιῆ δύο χώρους· διὰ τὸ πρῶτον στάδιον τὸ αἶθριον, διὰ τὸ δεύτερον τὸν κυρίως ναόν. Ἐπομένως αἱ στοαὶ τοῦ αἵθριου τότε δὲν θ' ἀπετέλουν μόνον τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀλλῆς τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ θὰ ἦσαν πρὸ παντὸς χρηστικαὶ κατασκευαί, διὰ νὰ προστατεύουν τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τῶν δυσμενῶν καιρικῶν συνθηκῶν κατὰ τὴν ὑποχρεωτικὴν παραμονὴν των εἰς τὸ αἶθριον.

Περὶ τῆς χρηστικῆς λειτουργίας τῶν στοῶν τοῦ αἵθριου ὀμιλεῖ ὁ Χορίκιος, ἀλλ' ἄγνωστον ἂν πρόκειται περὶ παραμονῆς εἰς τὸ αἶθριον διὰ λόγους λειτουργικούς². Περὶ τοῦ ὅτι ὅμως παλαιότερον ἦσαν λειτουργικοῦ χαρακτῆρος αἱ συναθροίσεις εἰς τὸ αἶθριον καὶ ὅτι αὗται ἠκολούθουν ὠρισμένην τιὰ τάξιν, συμπεραίνομεν ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι δὲν ἦτο πάντοτε ἔλευθέρα ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ αἵθριου· Διότι τὰ μετακίονια τῶν στοῶν του ἐφράσσοντο διὰ κιγκλίδων, ἡ ἐπικοινωνία δ' ἐγένετο διὰ θυρῶν, ἀνοιγομένων εἰς ὠρισμένα σημεῖα. Βεβαίως δ' αἱ κιγκλίδες καὶ αἱ θύραι ἐτοποθετοῦντο διὰ νὰ ἐξυπηρετηθῆ ἡ λειτουργικὴ τάξις. Περὶ τῶν κιγκλίδων τοῦ αἵθριου αἱ πρῶται πληροφορίες εἶναι φιλολογικαί, ἐκ τοῦ 4ου αἰ.³, ἐκ τοῦ γεγονότος δὲ ὅτι αὗται ἀναφέρονται εἰς μνημεῖα καὶ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, συμπεραίνομεν, ὅτι κατὰ τὸν 4ον αἰ. θὰ ἦσαν

¹ Εὐσεβ., Ἐκκλ. ἱστ. X 4, 40. «Καὶ πρῶτη μὲν εἰσιόντων αὕτη διατριβή, κόσμον ὁμοῦ καὶ ἀγλαίαν τῷ παντί, τοῖς τε πρῶτον εἰσαγωγῶν ἔτι δεομένοις κατάλληλον τὴν μονὴν παρεχομένην» (Schwartz 380).

² Χορικ., Ἐγκώμ. εἰς Μαρκίαν., λόγ. β' 32, «νῦν μὲν οὖν εἰς εὐπρέπειαν τὸ χρῆμα συμβάλλεται τῶν στοῶν, κατὰ δὲ τὴν ἑτέραν τοῦ μάρτυρος ἑορτὴν, ἄγεται γὰρ ὄρα χερμῶνος, καὶ πρὸς τὸ παραπέμειν ἀβρόχους τοὺς εἰσιόντας ὑετοῦ τυχὸν ἐπινίφοντος» (Færster 32).

³ Εὐσεβ., Ἐκκλ. ἱστορ. X 4, 39, «ὧν τὰ μέσα διαφράγμασι τοῖς ἀπὸ ξύλου δικτυωτοῖς εἰς τὸ σύμμετρον ἦκουσι μήκους περικλείσας» (Schwartz 380), Παυλίνοῦ Νόλης, Ροεμα XXVIII στίχ. 44 κέ. (Migne P.L. 61, 664). Πρβλ. Lemerle, εἰς τὴν ἀκόλουθον ὑποσημείωσιν. Κιγκλίδες μαρτυροῦνται καὶ περὶ τοῦ ἐν Χερσῶν τεμένους τῶν Πατριαρχῶν (βλ. τὰς εἰδήσεις παρὰ A. M. Schneider, Basilica discoperta, Ἐνθ' ἀν. 136-137).

ἀπαραίτητοι αἱ κιγκλίδες μεταξύ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ αἵθριου. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἐκ τῶν μνημείων εἶναι ἐλάχιστα¹ καὶ περίπου κατὰ τρεῖς ἕως τέσσαρας γενεὰς νεώτερα· πιθανῶς δὲ αὐτὰ ἀποτελοῦν τῆς ἀρχαιότερας παραδόσεως ἐπιβίωσιν καὶ μετὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 5ου αἰῶνος. Τοῦτο δὲ τάχα σημαίνει, ὅτι μεταξύ τοῦ 4ου καὶ τοῦ 5ου αἰ. ἡ λειτουργικὴ τάξις ὑπέστη κάποια ἀλλαγὴν, συγκεκριμένως, ὅτι ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ. συνεχωνεύθησαν εἰς ἓν τὰ ἄλλοτε δύο στάδια τῆς λειτουργικῆς πράξεως;

Τὸ ὑπαίθριον στάδιον τῆς λειτουργίας—ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις εἶναι ὀρθαί—ἐνθυμίζει τὴν προχριστιανικὴν λατρευτικὴν πράξιν, ὅτε ἡ λατρεία (θυσία καὶ προσευχὴ) ἐτελεῖτο εἰς τὸ ὑπαιθρον ἔμπροσθεν τοῦ ναοῦ, τοῦ πλήθους ἵσταμένου περίξ. Εἰς τὴν Ἐπίδαυρον παρηκολούθουν τὴν θυσίαν ἀπὸ ἔξεδρῶν²· ἀλλαχοῦ παρηκολούθουν ἀπὸ στοῶν, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὰ χριστιανικὰ αἶθρια³. Δυναδικότης δέ, ὡς ἡ τῆς χριστιανικῆς λατρευτικῆς πράξεως (ὑπαίθριον μέρος—ἑσωτερικὸν μέρος), ἀπαντᾷ καὶ εἰς μυστηριακὰς λατρείας⁴. Ἀλλὰ τὸ πλησιέστερον πρὸς τὴν χριστιανικὴν πράξιν παράδειγμα προσέφερεν ἴσως ἡ αὐτοκρατορικὴ λειτουργία εἰς τὸ παλάτιον: τὸ ὑπαίθριον μέρος τῆς ἐτελεῖτο εἰς ἑσωτερικὴν αὐλὴν εἰς σχῆμα ὑπαίθρου βασιλικῆς (*basilica discoperata*), ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ ἐξέθετεν ἑαυτὸν εἰς τὸ πλῆθος ἀπὸ βήματος, ἰδρυμένου εἰς τὸ βάθος

¹ Βασιλικὴ Α Φιλίππων (P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale*, Paris 1945, 304 πίν. XXIX, 11) ἐδῶ εἰκ. 6, τρουλλωτὴ βασιλικὴ Μεριαμλίχ (E. Herzfeld-S. Guyer, *Meriamlik und Korykos*, Mon. As. Min. Ant. II, 1930, 54 εἰκ. 52).

² F. Robert, *Thymélé*, Paris 1939, 353 εἰκ. 11 εἰς σ. 301.

³ Μεταξὺ τῶν πολλῶν παραδειγμάτων πρβλ. τὸν μεγάλον βωμὸν τοῦ Περγάμου (J. Schrammen, *Pergamon III*, 1 [1906] σ. 65 κέ. πίν. XV), τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Πριήνης (Th. Wiegand-H. Schrader, *Priene*, Berlin 1904, σ. 137 κέ. πίν. XIII) καὶ ἰδιαίτερος τὰ ἡρῶα Καλυδῶνος (E. Dyggeve-Fr. Poulsen-K. Rhomaios, *Das Heroon von Kalydon* [D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, 7. Ræk., Hist. og Filos. Afd. IV, 4] København 1934, 378 κέ. πίν. V καὶ εἰκ. 100) καὶ Περγάμου (E. Bæhringer-F. Krauss, *Pergamon IX* [1937] σ. 60 καὶ 81 κέ. εἰκ. 43 καὶ 69).

⁴ Ἱερὸν τῆς Ἀταράγτιος ἐν Δούρα· ἀπετελεῖτο ἐξ ἑσωτερικῆς αὐλῆς μὲ βωμόν, ὅπου προσεφέροντο αἱ θυσίαι καὶ περίξ ἐκ διαφόρων κλειστῶν χώρων, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ αἶθρα· ἱερὰ ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτελοῦντο τὰ μυστήρια (M. Pillet, ἐν *Excavat. at Dura-Europos*, Prel. Rep. III, σ. 9 κέ. πίν. III 1 καὶ IV, M. Rostovtzeff, *Dura-Europos*, 41 εἰκ. 7). Εἰς τὴν ἑλευσινιακὴν λατρείαν αἱ θυσίαι ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ τελεστηρίου (Dittenberger, *Sylloge*³ ἀριθ. 540 στίχ. 10-15 καὶ ἀριθ. 717 στίχ. 10-11 [τόμ. II, σ. 10 καὶ 369]). Περί τῆς ἔμπροσθεν τοῦ τελεστηρίου θέσεως τῶν ἑλευσινιακῶν βωμῶν βλ. Κ. Κουρουνιώτου-Ι. Τραυλοῦ, *Τελεστήριον καὶ ναὸς τῆς Δήμητρος*, Ἀρχ. Δελτ. 15, 1933-1935, 101 κέ.

τῆς ἀλλῆς (τριβουνάλιον) τὸ ἐσωτερικὸν μέρος τῆς αὐτοκρατορικῆς λειτουργίας ἐτελεῖτο μεταξὺ στενωτέρου κύκλου ὑπηκόων (πιστῶν) εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ παλατίου (τρικλίσιον)¹.

Κατὰ ταῦτα ἡ λειτουργικὴ χρησιμότης τοῦ αἵθριου τῶν ἐκκλησιῶν συμπίπτει πρὸς γενικωτέραν λατρευτικὴν παράδοσιν. Περαιτέρω δὲ ἡ λειτουργικὴ σημασία του διαφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ χριστιανικὸς ναὸς ὀνομάζεται ἐνίοτε διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ αἵθριου (aula)². Νομίζω, ὅτι εἰς τὸ αἶθριον (μετὰ τῶν ἐξαρτημάτων του) ἐτελεῖτο τὸ προπαρασκευαστικὸν μέρος τῆς λειτουργίας—ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου καὶ ἡ πρόθεσις τῶν προσφορῶν ἀπὸ μέρους τῶν πιστῶν. Ἐδῶ, ἐπειδὴ ἡ σχέσις μεταξὺ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὄρθρου καὶ τῆς προθέσεως εἶναι ἐξωτερικὴ, μόνον χρονικὴ, ἐξετάζεται τὸ αἶθριον ἐν ἀναφορᾷ μόνον πρὸς τὸν ὄρθρον. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι δὲν ἔχει ἀκόμη διαγραφῆ παρὰ τῶν λειτουργιολόγων σαφῆς εἰκὼν περὶ τῆς ἀρχαιότερας διατάξεως καὶ σχέσεως τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου πρὸς τὴν λειτουργίαν³. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐδῶ πρόκειται περὶ τῶν ἄνευ παστοφοριῶν ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος των βασιλικῶν, ἀλλὰ μὲ αἶθριον κατ' ἀξονικὴν διάταξιν· ἀποκλείονται δ' αἱ βασιλικαὶ μὲ συριακοῦ τύπου ἄμβωνα (βλ. κατωτ. σ. 290).

Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην ὁ ὅρος «ὄρθρος» χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἰδιαιτέρας ἐκείνης ἐνότητος ψαλμῶν, ὕμνων, εὐχῶν, δεήσεων καὶ ἀναγνωσμάτων, ἡ ὁποία ἀμέσως προηγεῖται τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας. Δηλαδή ὁ ὄρθρος ἐννοεῖται μόνον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν λειτουργίαν καὶ ὄχι ὡς αὐτοτελὴς ἀκολουθία. Ὁ περιορισμὸς οὗτος τῆς ἐννοίας τοῦ ὄρθρου, κατὰ τὴν συνεξέτασίν του μετὰ τοῦ αἵθριου, ἐπιβάλλεται ἔνεκα τῆς ἀρχαιότε-

¹ Πρβλ. E. D y g g v e, *Ravennatum Palatium Sacrum. La basilica ipetratale per cerimonie*, København 1941, σ. 31, 39 κέ., 44 κέ. Ἀξιοσημείωτος ἡ ἀντιστοιχία τῆς ἐνότητος αἵθριου - νάρθηκος - βασιλικῆς πρὸς τὴν ἐπίσης ἀξονικῆς συνθέσεως ἐνότητα τριβουναλίου - προθαλάμου - τρικλινίου.

² Πληροφορίαι παρὰ P. C a y r e l, *Mémoires Archéol. et Hist.* LI, 1934, 130 καὶ *Thesaurus Ling. Lat.* II, 1458 (ἐν λ. aula).

³ Περὶ τοῦ ὄρθρου γενικῶς βλ. Ἀ μ β ρ ο σ σ ί ο υ (Σ τ α υ ρ ι ν ο ῦ) μητροπολ. Καισαρείας, *Μελέτη ἐπὶ τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τοῦ λυχνικοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου*, Κωνσταντινούπολις 1924, Εὐ α γ γ. Ἀ ν τ ω ν ι ἄ δ ο υ, *Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἡμῶν ἀκολουθίαις τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου εὐχῶν*, Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. Γ', 1934-1936, 33 κέ. (=Byz.-Neugr. Jahrb. 13, 1936-1937, 245 κέ.), τ ο ῦ α ὑ τ ο ῦ, *Περὶ τοῦ ἱερατικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονυκτίου προσευχῆς*, Θεολογία Κ', 1949, 704 κέ. καὶ τὴν περίληψιν ἐν Πρ. Χρ. Ἀρχ. Ἐτ., Ἐνθ' ἀν., 93-94 (=Byz.-Neugr. Jahrb. Ἐνθ' ἀν., 305-306). Πρβλ. A. B a u m s t a r k, *Die Messe im Morgenland*, Kempfen-München 1906, 78 κέ., Π. Τ ρ ε μ π ἑ λ α, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* σ. 22, 24, καὶ H. L e c l e r c q, *DACL*, VII 2, 1887 κέ. (ἄρθρ. laudes) καὶ X 2, 2677 κέ. (ἄρθρ. matines).

ρας λειτουργικῆς τάξεως, διότι, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐγίνετο ὁμαδική ἢ εἰσοδος τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας. Ἡ τάξις δὲ αὕτη προϋποθέτει δύο τινά: ἅφ' ἑνὸς χῶρον ἔξω τοῦ κυρίως ναοῦ, κατάλληλον πρὸς συγκέντρωσιν καὶ παραμονὴν τοῦ ἐκκλησιασματος εἰς αὐτὸ μέχρι τῆς ὥρας τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας καὶ τῆς ἐπισήμου εἰσόδου ὄλων εἰς τὸν κυρίως ναόν, δηλ. προϋποθέτει τὸ αἶθριον¹ καὶ ἅφ' ἑτέρου προϋποθέτει κάποιαν πνευματικὴν ἀπασχόλησιν τῶν πιστῶν κατὰ τὸ μέχρι τῆς ὥς ἄνω ὥρας διάστημα, δηλ. προϋποθέτει ὅ,τι περίπου παρουσιάζεται ὡς ἡ γνωστὴ ἀργότερον ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου, τοῦ χρονικῶς ἡνωμένου μὲ τὴν λειτουργίαν¹.

Ἀρχαιότερον ἢ ἔναρξις τῆς λειτουργίας ἐγίνετο, ὡς γνωστόν, διὰ τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων—βεβαίως ἐντὸς τῆς εὐχαριστιακῆς αἰθούσης. Αἱ πρῶται πληροφορίαι περὶ ψαλμωδίας πρὸ τῶν ἀναγνωσμάτων προέρχονται ἐκ τοῦ Ψευδο-Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, φαίνεται δέ, ὅτι οὗτος εἶχεν ὑπ' ὄψει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴν ψαλμωδίαν τοῦ τρισαγίου, τοῦ ὁποίου τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν λειτουργίαν ἢ μεταγενεστέρᾳ παραδόσις ἀνήγε περίπου εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., εἰς τὸν πατριάρχην Πρόκλον². Παλαιότερα τοῦ τρισαγίου φαίνεται, ὅτι ἦτο ἡ ψαλμωδία τῶν ἀντιφώνων (ἀντιφωνικὴ ψαλμωδία ψαλμῶν καὶ ὕμνων)³. Σήμερον τὰ ἀντίφωνα ἀνήκουν ὀργανικῶς εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς λειτουργίας—τῆς λειτουργίας τῶν κατηχομένων—καὶ ἀποτελοῦν μέρος τῆς λιτανείας, ἡ ὁποία καταλήγει εἰς τὴν λεγομένην Μικρὰν Εἴσοδον (ἐπίσημον μεταφορὰν τοῦ Εὐαγγελίου ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης). Τὰ ἀντίφωνα ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ *introitus* τῆς λατινικῆς λειτουργίας⁴, ὃ δὲ ὄρος *introitus* δεικνύει ἀμέσως, ὅτι ἄλλοτε ἢ ψαλμωδία τῶν ἀντιφώνων συνέπιπτε πρὸς ἀρχικὴν λιτανευτικὴν εἴσοδον εἰς τὸν κυρίως ναόν.

¹ Ψαλμωδίαν πρὸ τῆς λειτουργίας τοῦ αἰγυπτιακοῦ τύπου γνωρίζει εἰς ἡμᾶς ὁ 97ος καν. τοῦ Μ. Βασιλείου (W. Riedel, *Die Kirchenrechtsquellen des Patriarchats Alexandrien*, Leipzig 1900, 273).

² Ψευδο-Διονυσ. Ἀρεοπαγ., Περὶ ἐκκλησ. ἱεραρχ. III 2 καὶ III 3, 4 (Migne 3, 425 καὶ 429 καὶ προχείρως παρὰ Quasten 294 καὶ 298). Περὶ τοῦ τρισαγίου βλ. Ἰω. Δαμασκ., Ἐκθ. ὄρθ. πιστ. III 10 (Migne 94, 1021) καὶ Ἐπιτολ. πρὸς Ἰορδ. ἀρχιμανθρ. 6 (Migne 95, 37), Θεοφ., Χρονογρ. (Βόννης 144, 9). Πρβλ. Μ. Γεδεών, Ὁ τρισαγίος ὕμνος, Ἐκκλησ. Ἀλήθεια Η', 1888 ἀριθ. 26, σ. 208 κέ. καὶ Κ. Δυοβουνιώτην, Ἱερ. Σύνδεσμος Γ' (ΙΔ'), 1910 ἀριθ. φ. 130, σ. 7 κέ. Περὶ τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας βλ. Τρεμπέλα, Ἐνθ' ἀν. ὑποσ. 2 σ. 21₀ κέ. Πρβλ. προχείρως καὶ τὰ διαγράμματα λειτουργιῶν ἐν Ἀμβροσίου Σταυρινοῦ, Αἱ ἀρχαιότεραι λειτουργίαι, Κωνσταντινούπολις 1921, Α' 46 κέ.

³ Πληροφορίας βλ. παρὰ Τρεμπέλα, Ἐνθ' ἀν. ὑποσ. 4 (σ. 27₀ κέ.) καὶ Leclercq, *DACL* I 2, 2282 κέ. (ἄρθρ. *antienne*) καὶ III 1, 269 κέ. (ἄρθρ. *chant*).

⁴ Βλ. Τρεμπέλαν, Ἐνθ' ἀν., σ. 30₀ καὶ 31₀.

Ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, περὶ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ., μαρτυρεῖ ρητῶς ὁμαδικὴν εἴσοδον τοῦ λαοῦ μετὰ τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὸν ναόν¹· τὴν ὀνομάζει «πρώτην» εἴσοδον—ἐν διαστολῇ πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὸ βῆμα καὶ τὴν ἀνάβασιν του ἐπὶ τοῦ συνθρόνου². Τὰ πρῖν, δηλ. ὁ ὄρθρος, θὰ ἐλέγοντο βεβαίως πρὸ τῆς ὁμαδικῆς ταύτης εἰσόδου, ἔξω τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς τὸν νάρθηκα εἴτε εἰς τὸ αἶθριον· ἐκεῖ δὲ θὰ ἀνέμενον τὸν ἐπίσκοπον³. Ἀνάλογον εἰκόνα σχηματίζομεν καὶ ἐκ τῆς μελέτης τῶν εἰσαγωγικῶν εὐχῶν τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου: κατ' ἀρχὰς οἱ κληρικοὶ ἐτοιμάζονται διὰ τὴν λειτουργίαν («εὐχὴ τῆς παραστάσεως»)· ἔπειτα προσφέρεται θυμίαμα καὶ λέγονται τὰ προκαταρκτικά, γίνεται ἡ ἔναρξις («εὐχὴ τοῦ θυμιάματος τῆς εἰσόδου τῆς ἐνάρξεως», «εὐχὴ τῆς ἐνάρξεως»)· ἀκολουθεῖ καὶ πάλιν προσφορά θυμιάματος καὶ τέλος εἰσέρχεται ὅλη ἡ σύναξις εἰς τὴν ἐκκλησίαν («εὐχὴ τῆς εἰσόδου τῆς συνάξεως»)· τότε δὲ ἀπὸ τοῦ τριβήλου ἢ ἀπὸ τῶν θυρῶν τοῦ νάρθηκος μέχρι τοῦ βήματος («ἀπὸ τῶν πυλῶν ἕως τοῦ θυσιαστηρίου») λέγεται ἡ εὐχὴ τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου⁴. Ὁμαδικὴν εἴσοδον προϋποθέτουν καὶ αἱ περισσότεραι—καὶ παλαιότεραι (:)—εὐχαὶ τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου⁵.

Κατὰ ταῦτα οἱ κληρικοὶ προητοιμάζοντο ἔξω τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς τὸν νάρθηκα εἴτε εἰς περιοχὴν τινα τοῦ αἵθριου (βλ. κατωτ. σ. 290 κέ., 297 κέ.), ἐκεῖ δ' ἐγίνετο καὶ ἡ ἔναρξις· καὶ κατόπιν εἰσήρχοντο λιτανευτικῶς μετὰ τοῦ λαοῦ εἰς τὸν κυρίως ναόν· προφανῶς δὲ ἡ σημερινὴ Μικρὰ Εἴσοδος ἀποτελεῖ

¹ Μάξιμ. Ὁμολογ., Μυσταγωγ. κεφ. 9 «Τίνος ἔχει δήλωσιν καὶ ἡ τοῦ λαοῦ εἰς τὴν ἁγίαν τοῦ θεοῦ ἐκκλησίαν εἴσοδος: Τὴν δὲ τοῦ λαοῦ σὺν τῷ ἱεράρχῃ γενομένην εἰς τὴν ἐκκλησίαν εἴσοδον» (Migne 91, 688). Πρβλ. Σοφ. Ἀντωνιάδου, *La place de la liturgie dans la tradition des lettres grecques*, Leiden 1939, 176.

² Μάξιμ. Ὁμολ., Μυσταγωγ. κεφ. 8. «Τίνων εἰσὶ σύμβολα, ἣ τε πρώτη τῆς ἁγίας συνάξεως εἴσοδος, καὶ τὰ μετ' αὐτὴν τελούμενα: Τὴν μὲν οὖν πρώτην εἰς τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν τοῦ ἀρχιερέως κατὰ τὴν ἱεράν σύναξιν εἴσοδον... μεθ' ἧν... διὰ τῆς ἐν τῷ ἱερατεῖῳ τοῦ ἀρχιερέως εἰσόδου καὶ τῆς εἰς τὸν θρόνον τὸν ἱερατικὸν ἀναβάσεως» (Migne 91, 688).

³ Χρυσοστ., Εἰς τὸν Ματθ. ὁμιλ. 32 «Καὶ γὰρ οἰκία κοινὴ πάντων ἐστὶν ἡ ἐκκλησία καὶ προλαβόντων ὑμῶν εἰσμεν ἡμεῖς» (Migne 57, 384-385).

⁴ F. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, Oxford MDCCCXCVI, σ. 31-32.

⁵ Λειτουργίας Χρυσοστ. κατὰ τὸν κώδ. Barberini «Εὐεργέτα πρόσδεξαι... προσιούσαν τὴν ἐκκλησίαν» (G o a r, *Εὐχολόγιον*, Venetiis MDCCXXX, 83 καὶ παρὰ Brightman, Ἐνθ' ἄν. 312 καὶ Τρεμπέλα 88). Ὁμοίᾳ ἢ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «εὐχὴ τῆς ἐνάρξεως» τῆς λειτουργίας Ἰακώβου (Brightman 32). Ἡ εὐχὴ τῆς εἰσόδου τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου εἶναι ἀναλυτικώτερα «Δέσποτα... ἐφ' ἡμᾶς τοὺς περιεστηκότας δούλους σου ἐν τῇ εἰσόδῳ τῆς λειτουργίας ταύτης ἐπισκόπους, πρεσβυτέρους, διακόνους, ἀναγνώστας, ψάλτας τε καὶ λαϊκοὺς» (Brightman, 115-116).

ἐπιβίωσιν τῆς ἀρχαιοτέρας ἐκείνης ὁμαδικῆς εἰσόδου. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ αὕτη λειτουργικὴ παράδοσις ἐπεβίωσε μεμονωμένως μέχρι τοῦ 15ου αἰ.¹ αὐτῆς ὅμως ἀπηχῆσεις εἶναι αἱ ἀκόλουθοι περιπτώσεις: ὅταν ὁρίζεται νὰ λέγονται ἔξω τοῦ βήματος αἱ εὐχαὶ τῶν ἀντιφώνων² ἢ διασωθεῖσα εἰς τὴν συντηρητικὴν αὐλικὴν ἐθιμοτυπίαν συνήθεια τοῦ νὰ προσέρχεται ὁ βασιλεὺς εἰς τὴν λειτουργίαν κατὰ τὴν στιγμήν τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου³ καὶ τέλος ἡ διάταξις περὶ λιτανευτικῆς εἰσόδου ἐκ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ἁσματικοῦ ὄρθρου, μὴ ὄντος πλέον ἐν χρήσει.

Ὁ τύπος τῆς ἁσματικῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου ἀνάγεται εἰς τὸν 4 - 5ον αἰ., θεωρεῖται γέννημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὡς ὁ ἐν χρήσει εἰς τὰς κοσμικὰς ἐκκλησίας τύπος—ἐν διαστολῇ πρὸς τὸν λεγόμενον ἱεροσολυμιτικὸν ἢ μοναχικὸν τύπον⁴. Φαίνεται ὅμως νὰ ὁμοιάζε πολὺ ὁ ἁσματικὸς ὄρθρος πρὸς τὸν τύπον τῶν ἀκολουθιῶν, ποὺ ἐτελοῦντο ἤδη κατὰ τὸν 4ον αἰ. εἰς τὴν Παλαιστίνην κατὰ τὰς περιγραφὰς τῆς Αἰθερίας (περὶ τὸ 385)⁵. Ἡ σχέση τῶν ἀκολουθιῶν ἐκείνων τῆς Παλαιστίνης πρὸς τὴν λειτουργίαν δὲν προσδιορίζεται καθαρὰ παρὰ τῆς Αἰθερίας ἐν τούτοις φαίνεται, ὅτι μόνον ἡ

¹ Συμεῶν Θεσσαλον., Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ κεφ. 155 «Διὰ τὴν ἐν τοῖς προομίοις τῶν προσευχῶν πρὸ τῶν ναῶν ἔξω ἰστάμεθα καὶ τί τὸ ἀνοιγομένων τῶν πυλῶν εἰσιέναι: Ἐν τοῖς προομίοις τῶν ὕμνων ἰστάμεθα ἔξωθεν... ἀνοιγομένων δὲ τῶν πυλῶν μετὰ τοὺς ἔξωθεν ὕμνους, ἡμεῖς μὲν εἰσερχόμεθα... ἔξωθεν δὲ ἐκείνοι (οἱ κατηχούμενοι καὶ οἱ ἐξισούμενοι πρὸς αὐτοὺς) μένουσι... Διὸ καὶ αἱ πύλαι ἀνοίγονται καὶ τὰ βηλόθυρα αἴρονται» (Migne 155, 360). Ἄλλ' ἐδῶ πιθανῶς ἐννοεῖται ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁσματικοῦ ὄρθρου (βλ. κατωτ.). Καὶ παλαιότερον ὁ Ψελλός, Ἐρμηνεύεται εἰς κοινολεξίας 2 «ἀλλ' ὥσπερ ἐν προτεμενίσμασι τὰς εἰκόνας ἰσῶσι, καὶ τὰς πύλας ἡ τελετὴ ἀνεώρασι, καὶ εἴσεισι τὸ γένος ἐν κόσμῳ καὶ τάξει καὶ θεραπεύουσι τὴν γραφὴν καὶ κόσμους τινὰς ταῖς εἰκόσι ἀνατιθέασι» (Κ. Σάθρα, Μεσαιων. Βιβλιοθ. Ε' 530).

² Κῶδιξ Πυρομάλη «οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι οἱ συλλειτουργοῦντες εἰσέρχονται εἰς τὸν ναὸν καὶ πάντων ἰσταμένων πρὸ τῶν ἁγίων θυρῶν» (παρὰ Τρεμπέλα, Ἐνθ' ἄν. 33). Πρβλ. καὶ τὴν διάταξιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀναγινώσκει τὰς εὐχὰς τοῦ ὄρθρου ὁ ἱερεὺς «ιστάμενος ἀσκεπὴς ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων θυρῶν» (G o a r 39).

³ Κ. Πορφυρογ., Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως I 1 (Βόννης 14), I 9 (Βόνν. 61), I 10 (Βόνν. 76), I 26 (17) (Βόνν. 100), I 28 (19) (Βόνν. 117), I 36 (27) (Βόνν. 151), I 37 (28) (Βόνν. 158) κ.ά. Πρβλ. Σοφ. Ἀντωνιάδου, Place de la liturgie 199.

⁴ Εὐάγγ. Ἀντωνιάδης, Θεολογία, Ἐνθ' ἄν. 722 κέ. καὶ Πρ. Χρ. Ἀρχ. Ἐτ., Ἐνθ' ἄν. 61 καὶ 93 - 94 (=Byz.-Neugr.Jahrb. Ἐνθ' ἄν. 273 καὶ 305 - 306). Ἡ διαστολὴ ἤδη παρὰ Συμεῶν Θεσσαλονίκης (Migne 155, 556). Περὶ τοῦ ἁσματικοῦ ὄρθρου πρβλ. καὶ Σταυρινόν, Μελέτη κλπ. Ἐνθ' ἄν.

⁵ Αἰθερ., Itinerar. κεφ. 24 κέ. (ἐκδ. Petré, Ἐνθ' ἄν. σ. 188 κέ.). Πρβλ. ἑλλην. μετάφρ. Κλεόπα - Ἰω. Φωκυλίδου, Ἐνθ' ἄν. 223 κέ. καὶ περιλήψιν ὑπὸ Leclercq, DACL VII 2, 2377 κέ. (ἄρθρ. Jérusalem, liturgie de—).

λειτουργία (ἀναφορὰ) ἐτελεῖτο εἰς τὴν ἐνοριακὴν ἐκκλησίαν· συγκεκριμένως δὲ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἢ μὲν ἀναφορὰ ἐτελεῖτο εἰς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, τὴν βασιλικὴν τοῦ Γολγοθᾶ, ἣτις ἐχρησίμευε καὶ ὡς ἐνοριακὴ ἐκκλησία, αἱ ἄλλαι δὲ ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου ἐτελοῦντο εἰς τὴν Ἀνάστασιν κ. ἄλλ., ἐκεῖθεν δὲ μετέβαινον λιτανευτικῶς εἰς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν¹. Οἱ πιστοὶ συνεκεντροῦντο εἰς τὸ ὄπισθεν τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας αἶθριον, εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ἦτο ἰδρυμένη ἡ Ἀνάστασις, περὶ τοῦ αἵθριου δὲ τούτου ἔχομεν ρητὴν μαρτυρίαν, ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς χώρος λειτουργικός². Ἐπομένως καὶ τῆς Παλαιστίνης ἢ ἀρχαιοτέραι παράδοσις δὲν διέφερεν ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω διαγραφείσαν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ὄρθρον· καὶ συμπεραίνομεν ὅτι ἡ λατρεία, ἡ τελομένη εἰς τὰς ἀξονικῆς διατάξεως μετὰ αἵθριου βασιλικᾶς, εἶχε σχετικῶς ἐνότητα μορφῆς.

Ἡ διάσπασις τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου εἰς δύο τύπους φαίνεται ὅτι ἔγινεν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας (ὁ ἄσματικός τύπος δὲν περιέχει κανόνας), δηλ. πιθανῶς ἀφ' ὅτου διὰ τῆς γενικεύσεως τῆς τιμῆς πρὸς τοὺς μάρτυρας καὶ τὰ ἱερὰ λείψανα ἢ ἀναμνηστικῆ καὶ ἐγκωμιαστικῆ (μὲ κοντάκια καὶ κανόνας) λατρεία, ἡ τελομένη ἐντὸς τῶν μαρτυρίων, συνεχωνεύθη πρὸς τὴν εὐχαριστιακὴν λατρείαν, τὴν τελομένην ἐντὸς τῶν ἐνοριακῶν ἐκκλησιῶν³. Θὰ ἐλέγομεν ὅτι καθιερώθη νὰ ψάλλεται ὁ ὄρθρος ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν κατόπιν τῆς εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας τῶν ἱερῶν λειψάνων ἐντὸς τῶν ἐνοριακῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἀντιστρόφως (κατόπιν τῆς χρησιμοποίησεως τῶν μαρτυρίων ὡς ἐνοριακῶν ἐκκλησιῶν).

Ἐπὶ τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης (14-15ου αἰ.) ὁ ἄσματικός ὄρθρος ἐψάλλετο κατὰ τὸ ἥμισυ εἰς τὸν νάρθηκα καὶ κατὰ τὸ ἄλλο ἥμισυ ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ. Κατὰ τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἀκολουθίας αἱ θύραι πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἦσαν κλεισταί· τὰς ἤνοιγεν ὁ ἱερεὺς καὶ εἰσῆρχοντο, ὅταν οἱ ψάλλται ἔφθαναν εἰς τὸν στίχον Ψαλμ. 118, 170 («εἰσέλθου τὸ ἀξιωμαί μου ἐνώπιόν σου») — σήμερον ὁ 118ος ψαλμὸς ἀνήκει εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Μεσονυχτικοῦ —, ψαλλομένου τοῦ στίχου 118, 170 μετὰ τοῦ ἐφυμνίου «ἀλληλούϊα» ὡς «εἰσοδικοῦ». Τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἄσματικοῦ ὄρθρου ἤρχιζε διὰ τῆς Ὁδῆς τῶν Τριῶν Παίδων. Ὁ ἀρχιερεὺς ἐκάθητο εἰς τὸν θρό-

¹ Πρβλ. F. Cabrol, *Les origines liturgiques*, Paris 1906, 131 καὶ 334, Pétrelé, Ἔνθ' ἄν. 71.

² Αἰθρο., *Itinerar.* 24, 8 «in basilica, quæ est loco juxta Anastasim, foras tamen» (Pétré 194 καὶ Νέα Σιών, Ἔνθ' ἄν. 224). Βλ. E. Dyggve, *Gravkirken i Jerusalem*, Kœbenhavn MCMXXXI, σ. 6 κέ. 11 κέ.

³ Τότε ἀκριβῶς καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἡ ζωγραφικὴ τῶν διακόσμησις συμπίπτουν πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὴν εἰκονογραφίαν τῶν μαρτυρίων (βλ. A. Grabar, *Martyrium*, Paris 1946, I 314 κέ. καὶ II 291 κέ.).

νον του ἔξω τοῦ βήματος, ὅπου θὰ παρέμενον καὶ οἱ ἱερεῖς. Οὗτοι εἰσῆρχοντο εἰς τὸ βῆμα μετὰ τοὺς Αἴνους (ψαλμοὶ 148-150) κατὰ τὸ τέλος τῆς Μεγάλης Δοξολογίας (ἑωθινοῦ ὕμνου), εἰσκομίζοντες τὸ εὐαγγέλιον (εἴσοδος διὰ τοῦ «Σοφία Ὁρθοί»). Ἀκολουθῶς ἐψάλλοντο ψαλμικοὶ στίχοι (προκειμένον), ἀνεγινώσκετο τὸ ἑωθινὸν εὐαγγέλιον, ἐλέγοντο δεήσεις καὶ ἐγίνετο ἀπόλυσις τοῦ ὄρθρου. Κατόπιν ἐτελεῖτο ἡ λειτουργία. Κατὰ τὴν πρώτην εἴσοδον—ἐκ τοῦ νάρθηκος—οἱ κληρικοὶ εἰσῆρχοντο ἐν πομπῇ διὰ τῆς μεσαίας θύρας («τῶν βασιλικῶν πυλῶν»), ἐν ᾧ ὁ λαὸς ἐχρησιμοποιοεῖ τὰς πλαγίας θύρας¹.

Ἡ ἐπὶ Συμεῶν τάξις τοῦ ὄρθρου, μὲ τὰς δύο εἰσόδους—τὴν ὁμαδικὴν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τῶν ἱερέων ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ εἰς τὸ βῆμα—, εἶναι ἡ μαρτυρουμένη καὶ παρὰ τοῦ Μαξίμου (βλ. ἀνωτ. σ. 283). Ἡ ὁμαδικὴ κατὰ τὸν ὄρθρον εἴσοδος εἰς τὸν ναὸν ἐνθυμίζει τὴν ἀνάλογον τάξιν κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τῶν ἐγκαινίων καὶ πρὸ πάντων ἐνθυμίζει τὴν τάξιν κατὰ τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα, ὅτε χρησιμοποιεῖται λειτουργικῶς ὁ ἀσκεπὴς πρὸ τῶν ἐκκλησιῶν χώρος—συχνὰ περιβόλος—βεβαίως ἀντὶ τοῦ ἄλλοτε αἵθριου. Καὶ περὶ τοῦ ὄρθρου πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἀρχικῶς, ὅτε αἱ ἐκκλησίαι εἶχον αἵθριον, οὗτος θὰ ἐτελεῖτο εἰς τὸ αἵθριον μὲ τὰς στοάς του, ὡς εἰς πλεον κατάλληλον χώρον, καὶ ὄχι εἰς τὸν νάρθηκα, ὡς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης. Τώρα δ' ἐννοοῦμεν διατι κάποτε ἐφράσσοντο διὰ κιγκλίδων τὰ μετακίονια τῶν στοῶν τοῦ αἵθριου, ἐπιτρεπομένης τῆς κυκλοφορίας δι' ὠρισμένων ἀνοιγμάτων· διότι τὸ αἵθριον ἦτο χώρος λειτουργικός.

Ἡ μοναχικὴ λατρεία, χρησιμοποιουῖσα εὐρύχωρον νάρθηκα—τὴν λιτὴν—ὡς ἐστεγασμένον εἶδος αἵθριου, ἀντιπροσωπεύει σταθμὸν ἐγγύτερον πρὸς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν· ἀλλὰ χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει, ὅτι ἡ λιτὴ εἶναι ἐπινόησις τῆς μοναστηριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Σχετικῶς ἐνδιαφέρον παράδειγμα παρέχει ἡ Β. Ἀφρικὴ: Ἡ βασιλικὴ τοῦ Kherbet Guidra (εἰκ. 4), ἐν ᾧ στερεῖται αἵθριου, ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ στενοῦ νάρθηκος (I), ἐνὸς εὐρέος ἐσωτερικοῦ τρικλίτου χώρου (II) καὶ τῆς κυρίως βασιλικῆς (III). Ὁ Gsell ὑποθέτει, ὅτι ὁ μεταξὺ τῶν χώρων II καὶ III μεσότοιχος προέρχεται ἐκ μεταγεστέρας προσθήκης². Ἄλλ' ἡ διαφορὰ μήκους μεταξὺ τῶν μετακιόνων τῶν χώρων II καὶ III πείθει ἐπαρκῶς, ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Kherbet Guidra ἀποτελεῖ οἰκοδόμημα ἐνιαίας συλλήψεως καὶ ὅτι ὁ χώρος II ἀποτελεῖ εἶδος ἐστεγασμένου αἵθριου· ὅ,τι δηλαδὴ χαρακτηρίζεται ἀργότερον ὡς λιτὴ³.

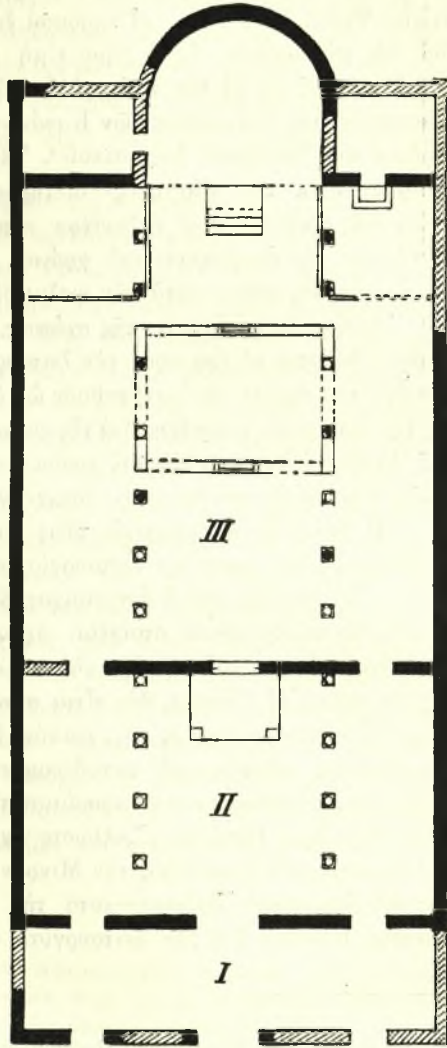
¹ Συμεῶν Θεσσαλον., Περὶ θ. προσευχ. 349 καὶ 350 (Migne 155, 636 κέ. καὶ 641 κέ.). Πρβλ. Ε. Ἀντωνιάδη, Περὶ τοῦ ἁσματικοῦ τύπου κλπ., Θεολογία ΚΑ', 1950, 339 κέ.

² St. Gsell, Les monum. ant. de l'Algérie 206 εἰκ. 124.

³ Ἡ βασιλικὴ τοῦ Γκιούλ-Μπαχτσέ, παρὰ τὰς ἀρχαίας Κλαζομενάς, θεωρεῖ-

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸν ἡσματικὸν ὄρθρον. Αἱ δύο εἰσοδοὶ του, ἡ ὁμαδικὴ ἐκ τῶν ἕξω καὶ ἡ τῶν ἱερέων εἰς τὸ βῆμα, φαίνονται ἀνάπτυξις ἀρχικῆς ἀπλουστεύρας τάξεως, περιλαμβανούσης μίαν εἴσοδον, ὁμοῦ λαϊκῶν καὶ κληρικῶν, τῶν μὲν ἱσταμένων ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, τῶν δὲ εἰσερχομένων εἰς τὸ βῆμα. Ἡ διάσπασις τῆς ἀρχικῆς μᾶς εἰσόδου εἰς δύο θὰ ἐγίνετο κατὰ τὴν μεταβατικὴν περιόδον, ὅταν, δηλαδὴ, ἤρχισε νὰ ἀχρηστεύεται τὸ αἶθριον—καὶ ὁ νάρθηξ—ὡς χῶρος λειτουργικός. Μὲ ἄλλους λόγους συνέβη τὸ ἐξῆς: Ἀρχικῶς ἡ εἴσοδος τῶν ἱερέων ἐγίνετο ἐκ τοῦ νάρθηκος ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ βῆμα, ἐγίνετο δὲ

ταὶ ὅτι εἶχεν αἶθριον ἐστεγασμένον ὁλόκληρον (K. Michel, Die altchristliche Kirchenanlage von Gül-Bachtsché bei Smyrna, ἐν Forschungen zur Kirchengeschichte und zur christlichen Kunst—πρὸς τιμὴν τοῦ J. Ficker—Leipzig 1931, 185 καὶ 200). Εἰς ἐκκλησίᾳς τῆς Καππαδοκίας (ἀγίου Κωνσταντίνου εἰς Ἑσκή-Ἀνταβάλ παρὰ τὰ Τύανα καὶ Κιζιλ-Κιλισὲ εἰς Σιβρι-Χισάφ) (H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908, σ. 107 εἰκ. 30 καὶ 31, σ. 277 εἰκ. 101 καὶ 102 κ.ἄ.) ἀντὶ αἶθριου ὑπάρχει ἀπλοῦν ὑπόστεγον. Ὁ εὐρύχωρος νάρθηξ τῆς ἐκκλησίας τῆς Πρεσλάβας (K. Mijatev, L'eglise ronde de Preslav, Σόφια 1932, 16 κ.ἄ. πίν. 1 [βουλγ.] καὶ J. Ebersolt, Monuments d'architecture byzantines, Paris 1934, 23 εἰκ. 18)—ἐδῶ αἱ στοαὶ τοῦ αἶθριου δὲν εἶναι χρηστικαὶ—πεῖθει, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἰδιομορφίας τῆς μοναχικῆς λατρείας. Πρὸς ἀνάλογον πορείαν εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 10ου αἰ. δυτικὴν ἀρχιτεκτονικὴν (Grabar, Martyrium I, 556 κ.ἄ.).

Εἰκ. 4. Βασιλικὴ τοῦ Kherbet Guidra Ἀλγερίου (St. Gsell).

αὕτη κατὰ τὴν ὥραν τῆς Μεγάλης Δοξολογίας¹. Ὅταν ὁμως ἐπεκράτησεν ὁ νεωτερισμὸς τῆς εἰσόδου ἐκ τοῦ αἵθρου εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἐνωρίτερον τοῦ καιροῦ τῆς Μεγ. Δοξολογίας («πρώτη» εἴσοδος διὰ τῆς ψαλμωδίας τοῦ στίχου Ψαλμ. 118, 170), οἱ κληρικοὶ ἔμειναν πιστοὶ εἰς τὴν παλαιὰν τάξιν, δηλ. τῆς μὴ εἰσόδου εἰς τὸ βῆμα εἰμὴ μόνον ἀφ' οὗ ἐψάλλετο ἡ Δοξολογία ἢ καὶ συγχρόνως μὲ τὴν ψαλμωδίαν τῆς Δοξολογίας. Ἀργότερον—ἀπὸ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ψαλμωδίας τῶν Κανόνων—ἡ εἴσοδος ἐγίνετο μετὰ τὴν ψαλμωδίαν τοῦ Ἑωθινοῦ Δοξαστικοῦ². Ἦτοι ἡ πρώτη εἴσοδος τοῦ ἁσματικοῦ ὄρθρου—ἡ ἐκ τοῦ νάρθηκος—διετήρησεν ἐκ τῆς ἀρχικῆς τάξεως τὸ στοιχεῖον τῆς ὁμαδικότητος· ἡ δευτέρα εἴσοδος—τῶν κληρικῶν εἰς τὸ βῆμα—διετήρησε τὴν ἀνάμνησιν τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἀρχικῶς ἐγίνετο ἡ εἴσοδος εἰς τὸν κυρίως ναὸν—κατὰ τὴν ψαλμωδίαν τοῦ Ἑωθινοῦ Ὑμνου.

Ἀνεξαρτήτως, λοιπόν, τῆς σχέσεως, τὴν ὁποῖαν ἡ πλοκὴ τοῦ ἁσματικοῦ ὄρθρου δύναται νὰ ἔχη πρὸς τὴν λειτουργίαν, ἀντιλαμβανόμεθα, ὅτι αἱ δύο εἴσοδοί του πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς ὑπόλειμμα ἀρχικῆς ὁμαδικῆς εἰσόδου εἰς τὴν ἐκκλησίαν, γινομένης διὰ τῆς ψαλμωδίας τοῦ Ἑωθινοῦ Ὑμνου. Τὰ πρὸ τοῦ Ἑωθινοῦ ἔλέγοντο ἔξω τοῦ κυρίως ναοῦ. Οὕτω δὲ ἀποκαλύπτεται ἐνώπιον ἡμῶν σπουδαιότατον μορφικὸν στοιχεῖον τῆς ἀρχαίας λειτουργίας.

Ἡ συνήθης λειτουργικὴ τάξις συνδέει τὴν Μικρὰν Εἴσοδον πρὸς τὰ Ἀντίφωνα, δηλ. πρὸς τὴν λειτουργίαν καὶ τὸν χῶρον τῆς. Ἡ Μικρὰ Εἴσοδος τῆς λειτουργίας καὶ ἡ ἀντίστοιχος Εἴσοδος τοῦ ἁσματικοῦ ὄρθρου εἶναι δύο ὅμοια τελετουργικὰ στοιχεῖα, προφανῶς κοινῆς καταγωγῆς. Πρόκειται περὶ ἀναδιπλασιασμοῦ τῆς ἀρχικῆς μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου ὁμαδικῆς εἰσόδου εἰς τὸν ναόν. Ἡ Εἴσοδος δὲν εἶναι στοιχεῖον τοῦ ὄρθρου, ἀλλὰ τῆς λειτουργίας. Ὁ ἀναδιπλασιασμὸς τῆς, λοιπόν, θὰ ἐγίνεν, ὅταν ὁ ὄρθρος ἀνεπτύχθη εἰς αὐτοτελῆ τελετὴν, μὴ συνοδευομένην ὑπὸ λειτουργίας. Διότι εἰς τὸν ὄρθρον—τὸν ἐννοούμενον ὡς προοίμιον τῆς λειτουργίας—δὲν ἐννοεῖται παρεμβολὴ ἰδιαίτερας Εἰσόδου. Ἄλλωστε σχεδὸν συνέπιπτε χρονικῶς ἡ Εἴσοδος τοῦ ἁσματικοῦ ὄρθρου πρὸς τὴν Μικρὰν Εἴσοδον τῆς λειτουργίας. Ἡ Εἴσοδος τοῦ ἁσματικοῦ ὄρθρου—κατὰ τὴν Μεγάλην Δοξολογίαν—οὐσιαστικῶς ἀπετέλει Εἴσοδον διὰ τὴν λειτουργίαν, συνέπιπτε πρὸς τὴν ἑναρξίν τῆς λει-

¹ Πρβλ. καὶ Εὐχολόγιον Βησσαρίωνος (κῶδ. Grott. Ferr.) 11ου αἰ. «Γινομένης γὰρ εἰσόδου (μετὰ τοὺς Αἴνους) καὶ λεγομένου τοῦ Δόξα ἐν Ὑψίστοις Θεῷ καὶ τοῦ τρισαγίου, καὶ τοῦ προκειμένου, καὶ μετὰ ταῦτα λιτανεύοντος τοῦ διακόνου» (Dmitrievskij, Εὐχολόγια III, 1058). Ὁ κῶδιξ Barberini ὀρίζει τὴν εἴσοδον μετὰ τὴν δεκάτην εὐχὴν τοῦ ὄρθρου (G o a r 45, 83).

² Κατὰ τὸν Ε. Ἀντωνιάδη (Θεολογία, Ἔνθ' ἀν. 340₂) ἡ εἴσοδος ἐγίνετο εἰς τὸ τέλος τοῦ Θεοδοκίου («Ὑπερευλογημένη ὑπάρχεις»). Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης ἡ νέα αὕτη τάξις ἠκολουθεῖτο μόνον τὰς Κυριακὰς.

τουργίας. Τοῦτο δέ, ὡς νομίζω, σημαίνει, ὅτι εἶχεν ὑπάρξει πολὺ ἀρχαία λειτουργική παράδοσις, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἑναρξίς τῆς λειτουργίας εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν ἐγένετο διὰ τῆς ψαλμωδίας τῆς Μεγάλης Δοξολογίας. Φαίνεται δέ, ὅτι κάποιος σοβαρὸς λόγος ἀπώθησε τὸν Ἑωθινὸν Ὑμνον ἐκ τῆς λειτουργίας καὶ τοῦ χώρου τῆς πρὸς τὸν ὄρθρον καὶ τὸ αἶθριον· ὅτι πιθανώτατα ἔγινε μετάθεσις τῆς σειρᾶς τῶν ψαλμωδιῶν. Πράγματι δὲ ἐκ τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τῆς Αἰθερίας μανθάνομεν, ὅτι ὁ Ἑωθινὸς (;) ἐψάλλετο μετὰ τὰς ἀντιφωνικὰς ψαλμωδίας¹.

Ἡ ἀνωτέρω ἀναδρομὴ εἰς τὴν ἑναρξίν τῆς λειτουργίας καὶ εἰς τὸν ὄρθρον ἦτο ἀπαραίτητος, διὰ τὰ κατανοητῆ τὸ ἀκόλουθον κείμενον τοῦ Μεθοδίου: «Ἀδύτων γέγονα λαμπαδηφόρος φώτων καὶ ἐφυμνῶ τὸ καινὸν μετὰ τῆς δμηγύρεως ἄσμα τῶν ἀρχαγγέλων, τὴν καινὴν ἐξαγγέλλουσα χάριν τῆς ἐκκλησίας» (Συμπόσ. VI 5). Ὁ Μεθόδιος († 310·311) ὑπαινίσσεται ἐδῶ τὴν χριστιανικὴν μυστηριακὴν τελετὴν—τοῦτο συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλους ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς θρημμένους μὲ τὴν κλασσικὴν παιδείαν, ἡ ὁποία συχνὰ χρησιμοποιεῖ εἰκόνας ἀπὸ τὴν λατρείαν διὰ τὰ ἐκφράση δι' αὐτῶν ὑπερβατικὰς ἰδέας. Ἀκολουθεῖ καὶ εἰς τοῦτο ὁ Μεθόδιος τὸ πρότυπὸν του, τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος εἰς ἕνα ἀπὸ τοὺς διαλόγους του ὑπαινίσσεται τὰ ἑλευσινιακὰ μυστήρια². Εἰς τὸ ὑπ' ὄψιν δὲ κείμενον διὰ τῆς περιφράσεως «καινὸν ἄσμα τῶν ἀρχαγγέλων» ἐννοεῖται ὁ Ἑωθινὸς Ὑμνος, περὶ τοῦ ὁποίου εἶδομεν, ὅτι ἐψάλλετο κατὰ τὴν ὁμαδικὴν εἴσοδον ἀπὸ τοῦ αἵθριου εἰς τὴν εὐχαριστιακὴν αἴθουσαν κατὰ τὴν ἑναρξίν τῆς λειτουργίας. Ἄλλ' ὁ Μεθόδιος μᾶς δίδει νέαν εἰκόνα τῆς ἐναρξέως τῆς λειτουργίας: ὅλοι οἱ πιστοὶ λαμπαδηφοροῦν καὶ ἐφυμνοῦν κατὰ τὴν ψαλμωδίαν τοῦ Ἑωθινοῦ³ καὶ οὕτω λαμπαδηφόροι εἰσέρχονται εἰς τὴν εὐχαριστιακὴν αἴθουσαν· ὅπως περίπου σήμερον πρὸ τῆς ἐναρξέως τῆς λειτουργίας τοῦ Πάσχα εἰσερχόμεθα ὁμαδικῶς ἐκ τοῦ περιβόλου τῆς ἐκκλησίας (οἱ ἀρχαῖοι ἐκ τοῦ αἵθριου) εἰς τὸν ναόν, λαμπαδηφόροι καὶ ἐφυμνοῦντες τὸ «Χριστὸς Ἄνέστη» (βλ. καὶ κατωτ. σ. 311 κέ.).

¹ Μ. Βασιλ., Ἐπιστ. 207 Τοῖς κατὰ Νεοκαισάρειαν κληρικοῖς: «Ἐκ νυκτὸς γὰρ ὀρθοῦζει παρ' ἡμῖν ὁ λαός... Καὶ νῦν μὲν, διχῆ διανεμηθέντες ἀντιπάλουσι ἀλλήλοις, ὁμοῦ μὲν τὴν μελέτην τῶν λόγων ἐντεῦθεν κρατύνοντες... Ἐπειτα πάλιν ἐπιτρέψαντες ἐνὶ κατάρχειν τοῦ μέλους, οἱ λοιποὶ ὑπηροῦσιν... Ἡμέρας ἤδη ὑπολαμπούσης πάντες κοινῆ... τὸν τῆς ἐξομολογήσεως ψαλμὸν ἀναφέρουσι τῷ Κυρίῳ» (Migne 32, 764). Αἶθρο., Itinerar. 24, 2 «Jam autem ubi caeperet lucescere tunc incipiunt matitunos ymnos dicere» (Pétre, σ. 190 καὶ Νέα Σιών 7, 1908, 223).

² Πλάτων., Φαίδρ. 250b-c. Πρβλ. P. Foucart, Les mystères d'Eleusis, Paris 1914, 395 κέ.

³ Πρβλ. Συμμεῶν Θεσσαλον., Περὶ προσευχ. 313 «ἡ μεγάλη δοξολογία τελεῖται... παρὰ πάντων ἄδομένη ὁμοῦ» (Migne 155, 572).

5. Ο ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟΣ ΘΡΟΝΟΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς ἐκκλησίας τῆς Β. Συρίας ὁ ἐπίσκοπος μετὰ τοῦ λοιποῦ κλήρου καὶ τῶν ψαλτῶν παρηκολούθει τὴν πρὸ τῆς Μεγάλης Εἰσόδου ἀκολουθίαν ἀπὸ θρόνου τοποθετημένου εἰς τὸν ἄμβωνα. Ὁ ἄμβων οὗτος ἀπετέλει ἰδιαιτέρον ἀψιδωτὸν χώρον εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος ἀντικρὺ τοῦ βήματος, περιέκλειε δὲ ἡμικυκλικόν τι σύνθρονον (μὲ τὸν θρόνον τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὸ μέσον) καὶ τὰ ἀναλόγια τῶν ψαλτῶν¹. Ἡ παράδοσις αὕτη θὰ ἠδύνατο ἴσως ν' ἀναχθῆ εἰς τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ., εἰς τὸν Παῦλον τὸν Σαμοσατέα². Ἡ ἰδέα περὶ προχείρου θρόνου τοῦ ἐπισκόπου μεταξὺ ἐδρῶν τῶν ἱερέων εἰς τὸ μέσον τῆς ἐκκλησίας ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς ἱεροσολυμιτικῆς ἐκκλησίας πρὸς τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., ἀλλὰ εἰς ἄλλην τελετήν³ πιθανῶς κατάγεται ἐκ τῆς ἰδίας, ὡς ἀνωτέρω παραδείγματα, ρίζης.

Τί ὅμως συνέβαινε εἰς ὅσας ἐκκλησίας τὸ αἶθριον ἐχρησίμευεν ὡς χώρος λειτουργικός;

Εἰς τὴν προετοιμασίαν τῆς λειτουργίας ὑπάγεται μεταξὺ ἄλλων καὶ ἡ ἀμφίεσις τῆς ἱεραῆς στολῆς παρὰ τῶν κληρικῶν· σύμφωνα δὲ πρὸς ὅσα ἀνεπτύχθησαν ἀνωτέρω (σ. 279 κέ.), περὶ τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ αἵθριου ὡς χώρου διὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου, καὶ ἡ ἀμφίεσις τῶν κληρικῶν θὰ ἐγένετο τότε εἰς τὸ αἶθριον. Σήμερον κατὰ τὰς πανηγυρικὰς λειτουργίας ὁ ἐπίσκοπος ἐνδύεται εἰς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ ἐνώπιον τοῦ λαοῦ πρὸ τῆς ἐνάρεξεως τῆς λειτουργίας, ὅτε ἀκόμη ψάλλεται ὁ ὄρθρος⁴· σημαίνει δὲ τοῦτο

¹ Περὶ τοῦ συριακοῦ τύπου ἄμβωνος βλ. Lassus, "Ενθ' ἀν. 207 κέ., πρβλ. καὶ A. Grabar, *Les ambons syriens et la fonction liturgique de la nef dans les églises antiques*, Cahiers Archéologiques I, 1945, 129 κέ. Περὶ τῆς λειτουργικῆς χρησιμότητός του βλ. Lassus 211, τοῦ αὐτοῦ, *Liturgies nestoriennes médiévales et églises syriennes antiques*, Rev. Hist. Rel. CXXXVII, 1950, 236 κέ.

² Εὐσεβ., Ἐκκλ. ἱστορ. VII 30, 9. «Οὔτε τὴν ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς συνόδοις ἱερατεῖαν, ἣν μηχανᾶται, δοξοκοπῶν καὶ φαντασιοκοπῶν καὶ τὰς τῶν ἀκραιοτέρων ψυχὰς τοῖς τοιοῦτοις ἐκπλήττων, βῆμα μὲν καὶ θρόνον ὑψηλὸν ἑαυτῷ κατασκευασάμενος... σήκητόν τε, ὥσπερ οἱ τοῦ κόσμου ἄρχοντες ἔχων τε καὶ ὀνομάζων, παίων τε τῇ χειρὶ τὸν μηρὸν καὶ τὸ βῆμα ἀράττων τοῖς ποσίν... καθάπερ οὐκ ἐπίσκοπος ἀλλὰ σοφιστὴς καὶ γόης» (Schwartz II 710) καὶ VII 30, 10 «εἰς ἑαυτὸν δὲ ἐν μέσῃ τῇ ἐκκλησίᾳ τῇ μεγάλῃ τοῦ Πάσχα ἡμέρᾳ ψαλμωδεῖν γυναικας παρασκευάζων» (Schwartz, "Ενθ' ἀν.).

³ Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν κατηγορουμένων. Αἰθερ., *Itinerar.* κεφ. 45 (ἐκδ. Pétre 256. Πρβλ. ἑλλην. μετάφρ. Ν. Σιών 7, 1908, 544).

⁴ Κατὰ τὸν 15ον αἰ. ὁ ἀρχιερεὺς παρηκολούθει ἀπὸ τοῦ ἔξω τοῦ βήματος «στα-

καθαρά, ὅτι παλαιότερον οἱ κληρικοί εἰσήρχοντο εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὸ βῆμα ἤδη ἐνδεδυμένοι τὰ ἱερὰ ἄμφια. Ἀκριβῶς δὲ ἡ συντηρητικότητα τοῦ τυπικοῦ τῆς ἀρχιερατικῆς λειτουργίας ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ ἡ σημερινὴ προᾶξις, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἐπίσκοπος παρακολουθεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς λειτουργίας ἀπὸ τοῦ θρόνου—τοῦ ἔξω τοῦ βήματος—ἀνάγεται εἰς παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου θὰ εὐρίσκετο εἰς τὸ αἶθριον, ὅταν ὁ ὄρθρος ἐτελεῖτο εἰς τὸ αἶθριον. Ἡ μεταγενεστέρα παράδοσις μᾶς πληροφορεῖ περὶ ἀρχιερατικοῦ θρόνου εἰς τὸν νάρθηκα—τὸ ἀντίστοιχον τῆς τελέσεως τοῦ ὄρθρου εἰς τὸν νάρθηκα ἀντὶ τῆς τελέσεώς του εἰς τὸ αἶθριον—καὶ αὐτὸν γνωρίζει ὡς τόπον ἀλλαγῆς τῆς ἐνδυμασίας τοῦ ἀρχιερέως πρὸ τῆς λειτουργίας¹. Εἰς τὸ συντηρητικὸν Ἅγιον Ὅρος διατηρεῖται μέχρι σήμερον θρόνος—τοῦ ἡγουμένου—εἰς τὴν λιτὴν τῶν μονῶν.

Εἶναι φανερόν, ὅτι εἰς τὰς ἀρχαιότερας ἐκκλησίας ὑπῆρχον δύο ἐπισκοπικοὶ θρόνοι: ὁ εἰς ἐντὸς τοῦ βήματος μόνιμος, εἰς τὸ μέσον τοῦ συνθρόνου, χρησιμοποιούμενος ἀπὸ τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου μέχρι πέρας τῆς λειτουργίας ὁ ἕτερος, χρησιμοποιούμενος πρὸ τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου, ἦτο κινητός, τοποθετημένος «ἐν τῷ κάτω μέρει τῆς ἐκκλησίας»² ἢ—παλαιότερον φυσικὰ—εἰς τὸν νάρθηκα³, ὡς εἶδομεν, καὶ—ἔτι παλαιότερον—, ὡς πιστεύω, εἰς τὸ αἶθριον.

Περὶ τοῦ θρόνου τοῦ αἶθριου ἐν μόνον καὶ τοῦτο ἔμμεσον ἐκ τῆς ἰσλαμικῆς λατρείας παράδειγμα δύναμαι νὰ προσαγάγω: τὸν ἐπὶ βαθμιδατοῦ βήματος θρόνον (*minbar*) εἰς τὸ περίσφον τοῦ τεμένους τῆς Μεδίνας, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ ἐκήρυσεν ὁ προφήτης εἰς τοὺς πιστοὺς τοῦ Ἰσλάμ, προσευχομένους ὑπὸ τὰς στοάς⁴. Ὁ Μωάμεθ θὰ ἐμιμήθη τὴν χριστιανικὴν προᾶξιν.

σιδίου» του, κατήρχετο αὐτοῦ καὶ ἐνεδύετο τὰ ἄμφια, κατόπιν μετέβαινε μέχρι τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ καὶ εὐθὺς ἔπειτα, ψαλλομένων τῶν ἀντιφώνων καὶ γινομένης τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου, εἰσήρχετο εἰς τὸ βῆμα (Συμεῶν Θεσσαλον., Ἐρμην. περὶ τοῦ θείου ναοῦ κεφ. 46-54 Migne 155, 717-720).

¹ Κώδικες Ἐθν. Βιβλ. Ἀθην. 2438 (ἄλλοτε Suppl. 438) καὶ 836 (17ου αἰ.) «ὁ ἀρχιερεὺς ἵσταται εἰς τὸ ἔξω θρόνον τοῦ νάρθηκος, ἐκεῖ ὅπου ἀλλάσσει τοῦ ἱεροργῆσαι» (Π. Τρεμπέλα, Τάξεις χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν, Θεολογία ΙΘ', 1941-1948, 452 καὶ 632). Πρβλ. καὶ Ἐθν. Βιβλ. Ἀθην. 813 (17ου αἰ.) «τοῦ ἀρχιερέως καθιζομένου ἐπὶ τῆς ὥραιας πύλης πρὸ τοῦ ἄρξασθαι τῆς λειτουργίας» (παρὰ Τρεμπέλα σ. 632).

² Goar, Ἐνθ' ἄν. 154.

³ Καὶ ὁ αυτοκράτωρ ἐκάθητο ἐπὶ «σελλίου» εἰς τὸν νάρθηκα, ὡσάκις ἀνέμενε τὸν πατριάρχη, ἐρχόμενον ἐν λιτανεῖα εἰς τὸν ναὸν καὶ εὐθὺς τελούντα τὴν Μικρὰν Εἰσόδον. Κ. Πορφυρογ., Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως I 10 (Βόνν. 76), I 26 (17) (Βόνν. 100), I 36 (27) (Βόνν. 150), I 37 (28) (Βόνν. 158) κ.ἄ.

⁴ Gaudefroy-DeMombynes καὶ Platonov, Le monde musul-

Ἄλλ' ἐκ τῆς διατάξεως τῆς Μεδίνας νομίζω, ὅτι δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν τὸ ἀκόλουθον τεκμήριον ἐκ τοῦ Χρυσόστομου ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι ὁ Χρυσόστομος ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν ἐκκλησίαν μετὰ αἰθρίου κατ' ἀξιοκινήν διάταξιν: «Εἰσιὼν ὁ πατὴρ οὐ πρότερον ἐπὶ τὸν θρόνον ἀναβαίνει τοῦτον ἕως ἂν ἅπασιν ὑμῖν εἰρήνην ἐπεύξηται καὶ ἀναστὰς οὐ πρότερον ἄρχεται τῆς πρὸς ὑμᾶς διδασκαλίας, ἕως ἂν ἅπασιν δῶ τὴν εἰρήνην»¹. Ὁ ἐπίσκοπος δηλ. εἰσερχόμενος χαιρετᾷ (εὐλογεῖ) τὸ ἐκκλησίασμα καὶ ἀναβαίνει ἐπὶ τοῦ θρόνου, ἀκολουθῶν δὲ ἀπὸ τῆς θέσεώς του ἐκείνης κηρύττει. Ἄλλ', ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω (σ. 283 κέ.), εἰς τὴν εὐχαριστιακὴν αἴθουσαν εἰσήρχοντο ἐν πομπῇ, προπορευομένου τοῦ ἐπισκόπου, πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ὁποίου ἢ αἴθουσα ἦτο κενή. Ἄρα εἰς τὸ ὑπ' ὄψιν κείμενον πρόκειται περὶ τῆς εἰσόδου τοῦ ἀρχιερέως εἰς τὸ αἶθριον, ὅπου συνήθως ἀνέμενον οἱ πιστοί, καὶ περὶ τῆς ἀναβάσεώς του ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ αἰθρίου. Παρὰ τὸν θρόνον δὲ τοῦτον θὰ ἐγίνετο ἡ ἀμφίσεσις τῆς ἱερᾶς στολῆς.

Ἐκ τῶν κατηγοριῶν ἐναντίον τοῦ Χρυσόστομου—«ἐν θρόνῳ ἀποδύεται καὶ ἐνδύεται»²—πρέπει νὰ συναγάγωμεν, ὅτι ὁ Χρυσόστομος εἶχε καινοτομήσει εἰς τὸ θέμα τοῦτο τῆς μορφῆς τῆς λειτουργίας, εἰσαγαγὼν τὴν τελετουργικὴν ἔνδυσιν τῶν ἱερῶν ἀμφίων ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου, δηλαδὴ εἰσαγαγὼν εἰς τὴν λατρείαν τὸν ἑξωτερικὸν θρόνον. Μὲ ἄλλους λόγους ὁ Χρυσόστομος φαίνεται ὅτι ἐνωφθαλμίσεν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς λειτουργίας τὸ μεγαλοπρεπὲς τυπικὸν τῆς αὐτοκρατορικῆς λειτουργίας³. Ἐσημειώσαμεν ἤδη, ὅτι τὸ αἶθριον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ τριβουνάλιον τοῦ ἱ. παλατίου (βλ. ἀνωτ. σ. 280-281) ὡς δὲ καὶ τὸ ὄνομα δηλοῖ, εἰς τὸ τριβουνάλιον ὑπῆρχε βῆμα μεθ' ἑαυτὸν διὰ τὸν αὐτοκράτορα (ἔμπροσθεν τοῦ προθαλάμου τοῦ χρυσοτρικλίνου).

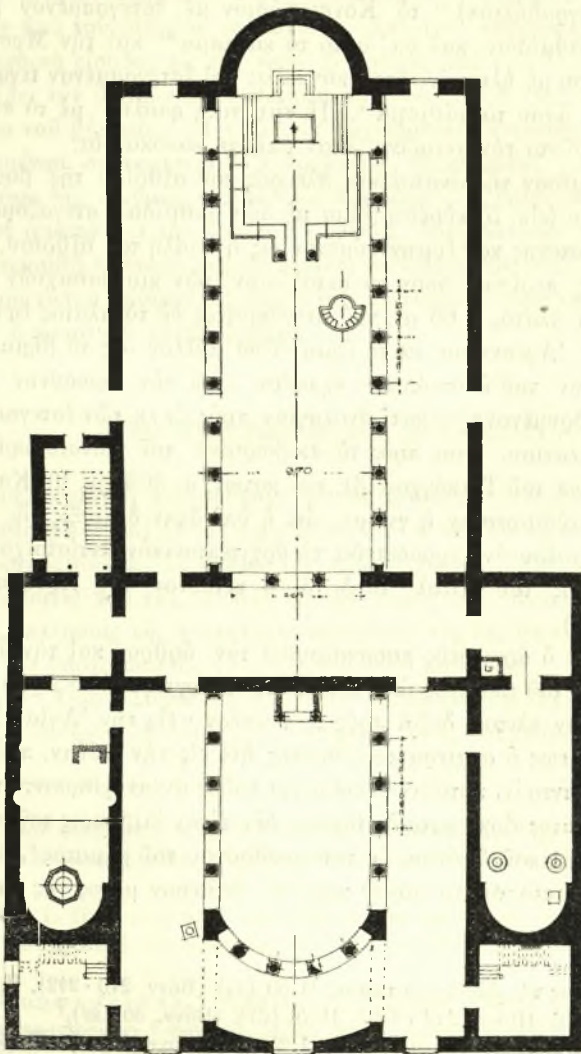
Εἰς τὸ Παλάτιον ὑπῆρχον τρεῖς χῶροι μεθ' ἀντίστοιχα βήματα, ὅπου ὁ αὐτοκράτωρ, κατὰ τὸ ἐκάστοτε τυπικὸν τῆς αὐτοκρατορικῆς λειτουργίας, ἐξετίθετο ἐνώπιον τοῦ λαοῦ κατὰ τὰς ἐπ' εὐκαιρίαις ἐπισήμων τελετῶν δεξιώσεις («δέξιμον»): τὸ Τριβουνάλιον μεθ' ἑαυτὸν ὑψηλὸν ὑπαίθριον βῆμα («ἡλιακόν»),

man et byzantin jusqu'aux croisades, Paris 1931, 126-127. Πρὸβλ. Lassus, Sanctuaires κλπ. 1-2. Περὶ τοῦ τεμένους τῆς Μεδίνας πρὸβλ. Fr. Buhl ἐν Encyclop. de l'Islam III (1936) 93 (ἄρθρ. Madīna) καὶ Johs. Pedersen, Αὐτόθι 363 κ.έ. καὶ 387 κ.έ. (ἄρθρ. Masjid).

¹ Χρυσόστ., Κατὰ Ἰουδαίων 3, 6 (Migne 48, 870).

² Φωτίου, Μυριόβιβλ. 59 (Migne 103, 109).

³ Ὁ ἀρχιερεὺς ἐνδύεται παρὰ τῶν κατωτέρων κληρικῶν. Περὶ τῆς ἀντιστοιχίας τῆς λειτουργίας εἰς τὸ αὐτοκρατορ. τυπικὸν βλ. Πορφυρογ., Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως I 9 (Βόνν. 62 κ.έ.), II 47 (38) (Βόνν. 192-193), II 57 (48) (Βόνν. 244). Πρὸβλ. O. Treitinger, Die oströmische Kaiser- u. Reichsidee, 7 κέ. καὶ 20 κέ. (κατὰ τὴν ἀνάρρησιν).

Είκ. 5. Βασιλική Α τῆς Νέας Ἀγιάλου (Γ. Σωτηρίου).

ἔχον τὸ κάθισμα («σένζον») τοῦ βασιλέως, ἔμπρὸς κάγκελλα καὶ ἑκατέρωθεν βαθμίδας («γραδῆλια»)· τὸ Κομιστωρίον μὲ ἑστεγασμένον βῆμα («κιβώριον») ἐπὶ βαθμίδων καὶ ὑπ' αὐτὸ τὸ κάθισμα¹· καὶ τὴν Μυστικὴν Φιάλην τοῦ Τρικόγγου μὲ ἠλιακόν, ἔχον κάγκελλα καὶ ἑστεγασμένον τινα χῶρον («καμελαύκιον»), ὅπου τὸ κάθισμα². Ἡ «μυστικὴ φιάλη» μὲ τὸ «καμελαύκιον» ἐχρησιμοποιοῦντο τὸν χειμῶνα, ὅταν ὑπῆρχε κακοκαιρία.

Εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α τῆς Ν. Ἀγχιάλου (εἰκ. 5) εὐρέθη βῆμα μὲ δύο βαθμίδας, στεγαζόμενον πιθανῶς διὰ ξυλίνης στέγης καὶ ἐρμηνεύομενον ὡς ἡ φιάλη τοῦ αἰθρίου. Ἔχει ἑξωτερικὸν μῆκος περίπου ὅσον τὸ μεταξόνιον τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ αἰθρίου (2.60 μ.) καὶ πλάτος 1.65 μ., τοῦ στεγάσματος δὲ τὸ πλάτος ἔφθανε πιθανῶς τὸ 1.85 μ.³ Ἀρέσκομαι γὰρ τὸ ἐρμηνεύσω μᾶλλον ὡς τὸ βῆμα τοῦ αἰθρίου μὲ τὸν θρόνον τοῦ ἐπισκόπου—«χωρίον... τῷ τὴν ἱερωσύνην λαχόντι... εἰς πρόσρησιν ἰδρυμένον»⁴—κατ' ἀναλογίαν πρὸς ἓν ἐκ τῶν ἑστεγασμένων βημάτων τοῦ Παλατίου, ἦτοι πρὸς τὸ «κιβώριον» τοῦ Κομιστωρίου ἢ πρὸς τὸ «καμελαύκιον» τοῦ Τρικόγγου (βλ. καὶ κατωτ. σ. 303 εἰκ. 9). Κατόπιν τούτων θ' ἀπετέλει ἀνθαιρεσίαν ἢ γνώμη, ὅτι ἡ ὑπ' ὅψιν διάταξις τῆς βασιλικῆς Α τῆς Ν. Ἀγχιάλου ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀρχιτεκτονικὸν ἀντίστοιχον τῆς λατρευτικῆς πράξεως τοῦ Κατὰ Ἰουδ. 3, 6 κειμένου τοῦ Χρυσοστόμου; (βλ. ἀνωτ. σ. 292).

Σήμερον ὁ ἀρχιερεὺς παρακολουθεῖ τὸν ὄρθρον καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς λειτουργίας ἔξω τοῦ βήματος ἀπὸ τοῦ μονίμου ἀρχιερατικοῦ θρόνου, ἰδρυμένου εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος δεξιὰ πρὸς τὸ τέμπλον—εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν Κωνσταντινουπόλεως ὁ ἀρχιερατικὸς θρόνος ἦτο εἰς τὴν σολέαν, πρὸ τοῦ τέμπλου. Εἶναι ἤδη φανερόν, κατόπιν ὅσων μέχρι τοῦδε ἀνεπτύχθησαν, ὅτι ὁ σημερινὸς ἔξω τοῦ βήματος ἀρχιερατικὸς θρόνος δὲν εἶναι ἐπιβίωσις τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ἀρχιερατικοῦ θρόνου, ἐκ τοῦ συνθρόνου τοῦ βήματος⁵, διότι ὁ θρόνος ἐκεῖνος ἐχρησιμοποιεῖτο μόνον κατὰ τὸ δευτέρον μέρος τῆς λειτουργίας καὶ

¹ Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως II 50 (41) (Βόνν. 210 - 212), II 53 (44) (Βόνν. 226), II 52 (43) (Βόνν. 218 - 219), II 76 (67) (Βόνν. 301 κέ).

² Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως I 25 (16) (Βόνν. 90), II 47 (38) (Βόνν. 192 - 193), II 55 (46) (Βόνν. 232 - 234), II 55 (46) (Βόνν. 234 - 235).

³ Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως I 9 (Βόνν. 63), I 10 (Βόνν. 73), II 75 (66) (Βόνν. 286 κέ).

⁴ Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφ. 1929, 37 κέ., εἰκ. 41 καὶ 42 καὶ πίν. Β (κάτοψις) καὶ Γ₂ (τομή).

⁵ Χορτζ., Ἐγκώμ. εἰς Μαρκιαν. λόγ. α' 22 (ἔκδ. Fœrster σ. 8). βλ. καὶ κατωτ. σ. 299₁₋₂.

⁶ Εἶναι ἡ συνήθης ἐξήγησις. Πρβλ. Γ. Σωτηρίου, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχαιολ. Α', 187 καὶ 208.

διὰ τῆς βαθμιαίας καταργήσεως τοῦ συνθρόνου ἐξέλιπε μετ' αὐτοῦ ἄλλ' εἶναι ἐξέλιξις τοῦ κινητοῦ θρόνου, ὅπερ ἐχρησιμοποιοῦν οἱ ἀρχιερεῖς, παρακολουθῶν τὸν ὄρθρον ἀπὸ τοῦ αἵθριου καὶ κατόπιν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος. Ὅταν κατηργήθη ἡ ὁμαδικὴ εἴσοδος εἰς τὸν ναόν, ὁ θρόνος ἀπὸ τοῦ ὁποίου ὁ ἀρχιερεὺς παρηκολούθει τὸν ὄρθρον ἐτοποθετήθη μονίμως πλεόν ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ πάντως ἔξω τοῦ βήματος. Ἡ τάξις τῆς ἀρχιερατικῆς λειτουργίας ὑπῆρξεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου συντηρητικῆ: ὁ ἀρχιερεὺς ἐξακολουθεῖ νὰ μένη ἔξω τοῦ βήματος μέχρι τῆς στιγμῆς τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου. Ὡς ὄριον, λοιπόν, χρονολογικὸν (post quem) διὰ τὸν ἔξω τοῦ βήματος ἀρχιερατικὸν θρόνον θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐποχὴ τῆς βαθμιαίας ἐπικρατήσεως τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ ἢ μοναχικοῦ τύπου ὄρθρου εἰς βάρος τοῦ περιλαμβανόντος ὁμαδικὴν εἴσοδον ἄσματικοῦ ἢ κοσμικοῦ τύπου ὄρθρου¹.

6. ΤΟ ΜΥΤΑΤΩΡΙΟΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Τὸ μυτατώριον ἢ μουτατώριον (mutatorium)—συνηθέστερον «μητατόρον», «μιτατόριον» καὶ ἐνίοτε «μετατόριον»—εἶναι γνωστὸν μόνον ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς τάξεως, ὡς ὄνομα ἰδιαιτέρου χώρου ἀλλαγῆς στολῆς (mutare=ἀλλάσσειν) πρὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἀναφέρεται μόνον εἰς ὠρισμένας ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὰς ὁποίας κατὰ τὴν ἐθιμοτυπίαν ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ἐκκλησιασθῇ ὁ βασιλεὺς².

Εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν οἱ βασιλεῖς ἤλλασσον στολὴν εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα, εἰς τὸ Μικρὸν Μυτατώριον³, ὑπῆρχεν ὅμως καὶ ἕτερον, ἐπισημότερον,

¹ Περὶ τοῦ ἄσματικοῦ ὄρθρου βλ. βιβλιογρ. ἄνωτ. σ. 284. Περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς διαδόσεώς του βλ. Ε. Ἀντωνιάδην, Θεολογία Κ', 1949, 710 κέ., 722 κέ.

² Πρβλ. Ἰ. Παπαδοπούλου, Le mutatorium des églises byzantines, Mémorial Louis Petit (=Archives de l'Orient Chrétien 1), Bucarest 1948, 366 κέ.

³ Κ. Πορφυρογενν., Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως Ι Ι «Καὶ ἀποστέφονται ὑπὸ τῶν πραιποσίτων ἔνδον τοῦ βήλου τοῦ κρεμαμένου εἰς τὴν καμάραν, ἦγουν εἰς τὸ προπύλαιον τοῦ νάρθηκος» (Βόνν. 14), Ι 9 «Καὶ εἴθ' οὕτως εἰσέρχεται ὁ βασιλεὺς ἔνδον τοῦ βήλου τοῦ κρεμαμένου ὅπισθεν τῆς πύλης τοῦ νάρθηκος ἐν τῷ μητατώριω» (Βόνν. 61), Ι 23 «Εἰσελθόντος τοῦ βασιλέως ἔνδον τοῦ βήλου τοῦ πρὸ τοῦ νάρθηκος» (Βόνν. 132. Πρβλ. διόρθωσιν Φ. Κοκκουλέ, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΙΘ', 1949, 76), ΙΙ 47 (38) «Καὶ ὅτε εἰσέλθῃ ὁ βασιλεὺς εἰς τὸ ὠρολόγιον, σηκοῦται τὸ βῆλον, καὶ εἰσέρχεται ἐν τῷ μητατώριω καὶ ἀλλάσσει καὶ εἰσοδεῖ μετὰ τοῦ Πατριάρχου» (Βόνν. ΙΙ 192), ΙΙ 57 (48) «Ἐξέρχεται διὰ μέσου τοῦ ναοῦ εἰς τὸν νάρθηκα, κάκειος ἀπαλλάξας, βάλλει τὸ σκαραμάγγιον αὐτοῦ... καὶ εἴθ' οὕτως ἀπέρχεται» (Βόνν. 250).

τὸ Μέγα Μυτατώριον, δεξιὰ τοῦ βήματος εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ· τοῦτο περιελάμβανε χῶρον διὰ τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον, ἱματιοθήκην καὶ τρίκλινον¹. Ἡ ὑπαρξὶς δύο μυτατωρίων εἰς διαμετρικῶς ἀντιθέτους θέσεις τῆς Ἀγίας Σοφίας σημαίνει, ὅτι ἡ βασιλικὴ ἐθιμοτυπία εἶχε πλουτίσει τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ νέων μορφῶν ἐπομένως τὸ ἐν ἑκ τῶν μυτατωρίων τῆς Ἀγίας Σοφίας πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀπλουτέραν τάξιν, ἡ ὁποία ἠκολουθεῖτο εἰς ὅσας ἐκκλησίας δὲν μαρτυροῦνται δύο μυτατώρια.

Ποία τάξις εἶναι ἀρχαιότερα: ἡ συνδεομένη πρὸς τὸ Μέγα ἢ ἡ συνδεομένη πρὸς τὸ Μικρὸν Μυτατώριον καὶ πόθεν κατάγεται αὕτη; Ἀπάντησιν εἰς τὰ ἐρωτήματα θὰ εὕρωμεν ἀνατρέχοντες εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν.

Ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, ὅτι μέχρι τῆς στιγμῆς τῆς ὁμαδικῆς εἰσόδου τοῦ ἐκκλησιάσματος ἐντὸς τοῦ ναοῦ ἡ προπαρασκευαστικὴ ἀκολουθία ἐτελεῖτο εἰς τὸ αἶθριον καὶ κατόπιν εἰς τὸν νάρθηκα (βλ. ἀνωτ. σ. 279 κέ., ἰδίως 283 κέ.) καὶ ὅτι οἱ κληρικοὶ ἐνεδύοντο τὰ ἄμφιά των ἔξω τοῦ κυρίως ναοῦ (βλ. ἀνωτ. σ. 290 κέ.). Ἐξω τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς τὸ παρὰ τὸ αἶθριον διακονικόν, προσεφέροντο καὶ αἱ προσφοραὶ².

Εἰς τὴν Διαθήκην τοῦ Χριστοῦ γίνεται λόγος περὶ θέσεως, ὅπου ὁ ἱερεὺς, μετὰ τοῦ πρωτοδιακόνου καὶ τῶν ἀναγνωστῶν καθήμενος, ἔγραφε τὰ πρὸς μνημόνευσιν ὀνόματα, δηλ. τὰ ὀνόματα τῶν προσκομιζόντων τὰς προσφορὰς καὶ ἐκείνων ὑπὲρ τῶν ὁποίων αὐταὶ προσεφέροντο³. Ἡ θέσις κατα-

¹ E. Mamboury, Topographie de Ste Sophie, Atti V Congr. Intern. Studi Bizantini (=Studi Biz. e Neoell. VI), II, Roma 1940, 205 κέ.

² Διαθήκη I 19 «Diaconicon sit e regione dextera ingressus qui a dextris est, ut eucharistiæ sive oblationes, quæ offeruntur, possint cerni» (ἔκδ. Rahmani 23, Προχειρὸς παρὰ J. Quasten, Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima, Bonnæ 1935-1937, 237), Ἀραβικὴ Διδασκαλία 35, 3 «Diaconicum sit ad dexteram (portæ) australis ne populus videat oblata quæ offeruntur» (ἔκδ. Funk 124, 5-7 παρὰ Quasten 237). Περὶ τοῦ διακονικοῦ βλ. Γ. Σωτηρίου, Ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ, Θεολογία ΙΗ', 1940, 77 κέ., τοῦ αὐτοῦ, Χριστ. Βυζ., Ἀρχαιολ. Α', 190 κέ. Πρβλ. Lemerle, Philippes κλπ. 383 κέ. O. Lassus, Sanct. Chr. Syr. 239 κέ. εἶναι ἐπιφυλακτικὸς. Ἐσχάτως βλ. A. M. Schneider, Liturgie und Kirchenbau in Syrien, Nachr. Akad. Wiss. Gött., Phil.-Hist. Kl. 1949, 64 κέ.

³ Διαθήκη I, 19 «Commemorationis causa ædificetur locus, in quo consistens sacerdos cum proto-diacono et lectoribus inscribat nomina eorum, qui offerunt oblationes, vel pro quibus ii obtulerunt, ut, cum ab episcopo sacra offeruntur, lector vel proto-diaconus nominet illos in commemoratione, quam pro illis sacerdotes cœtusque supplicantes faciunt... Locus presbyterorum sit intra velum prope locum commemorationis» (ἔκδ. Rahmani 25, παρὰ Quasten 239).

γραφῆς τῶν ὀνομάτων προσδιορίζεται παρὰ τῆς Διαθήκης ὡς ἰδιαίτερον κτίσμα (*ædificetur locus*), ἡ ἔνταῦθα δὲ καταγραφὴ τῶν ὀνομάτων θὰ ἐγίνετο κατὰ τὴν πρόθεσιν τῶν προσφορῶν, δηλ. κατὰ τὴν πρώτην κατάθεσιν των (πρὸ τῆς προσκομιδῆς των ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης εἰς τὸ ἱ. βῆμα). Ἡ πρώτη αὕτη κατάθεσις ἐγίνετο ἐπὶ τῶν τραπεζῶν προθέσεως εἰς τὸ διακονικόν, διατεταγμένον, ὡς εἴπομεν, δεξιὰ παρὰ τὸ αἶθριον.

Περὶ τοῦ διακονικοῦ τούτου πολλὰ εἶναι τὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα καὶ ἡ ἀντίστοιχος μορφή τῆς λειτουργίας παρουσιάζεται σαφῆς. Ἄλλὰ περὶ τοῦ χώρου καταγραφῆς τῶν ὀνομάτων, ὡς ἰδιαίτερον κτίσματος, δὲν ἔχουν προταθῆ ἀρχαιολογικά τεκμήρια. Ἡ καταγραφὴ τῶν ὀνομάτων θὰ ἐγίνετο εἰς θέσιν τινὰ παρὰ τὸ διακονικόν. Ὁ κ. Σωτηρίου μεταφράζει ἐλευθέρως τὸ *ædificetur locus* διὰ τοῦ «νὰ καθιερωθῆ τόπος»¹. Ὁ κ. Schneider μεταφράζει κατὰ λέξιν (*gebaut werden*)², ἐπομένως θεωρεῖ αὐτὴν ὡς ἰδιαίτερον χῶρον. Ὁ κ. Lemerle θεωρεῖ τὸ διακονικὸν καὶ τὴν θέσιν τῶν μνημονεύσεων ὡς δύο διαφόρους χώρους³. Πάντως πρόκειται περὶ χώρου παρὰ τὸ αἶθριον.

Περαιτέρω ὀρίζεται παρὰ τῆς Διαθήκης ὡς θέσις τῶν πρεσβυτέρων χῶρος, κλειόμενος διὰ παραπετάσματος (*intra velum*) καὶ εὐρισκόμενος πλησίον τῆς θέσεως τῶν μνημονεύσεων (*prope locum commemorationis*), δηλαδή παρὰ τὸ διακονικόν. Ἄρα διὰ τοῦ *velum* δὲν ἐννοεῖται ἐδῶ τὸ παραπέτασμα τοῦ τέμπλου, δὲν πρόκειται περὶ τοῦ ἱ. βήματος· ἄλλωστε ἔχει προηγηθῆ λεπτομερῆς λόγος περὶ αὐτοῦ εἰς τὸ κείμενον τῆς Διαθήκης. Νομίζω, ὅτι ὁ ἔσω τοῦ παραπετάσματος χῶρος ἦτο διαμέρισμα τοῦ συνήθως τριμεροῦς νάρθηκος, ἀποχωρισμένον—καθὼς μανθάνομεν τώρα—διὰ παραπετάσματος· ἢ καὶ ἕτερός τις εἰς τὸ αἶθριον ἢ παρὰ τὸν νάρθηκα χῶρος, διάφορος τοῦ διακονικοῦ.

Ἡ ὑπαρξίς «βήλου» εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ αἶθριου καὶ τοῦ νάρθηκος ἐξηγεῖται ἐκ τῆς λειτουργικῆς σημασίας τῶν χώρων τούτων, ὡς εἴδομεν αὐτὴν ἀνωτέρω. Ἡ Διαθήκη δὲν ὀμιλεῖ περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἐπισκόπου πρὸ τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου· πιθανῶς ἡ θέσις του ὑπονοεῖται ὡς ἐντὸς τοῦ βήλου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου καὶ θὰ ἐνεδύετο τὰ ἄμφια, παραλειπομένης τῆς ἰδιαίτερας μνείας ὡς περιττῆς, διότι, ὡς φαίνεται, ἡ Διαθήκη θέλει εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο νὰ κατοχυρώσῃ προνόμια τῶν πρεσβυτέρων. Τὸ βῆλον δὲ τοῦτο—παρὰ τὸν νάρθηκα—ἐπεβίωσε διὰ τῆς συντηρητικῆς αὐτοκρατορικῆς ἐθιμοτυπίας εἰς τὸ Μικρὸν Μυτατώριον τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἡ εἰσαγωγή του ὅμως εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν ὀφείλεται εἰς ἐπίδροσιν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐθιμοτυπίας, ἥτις

¹ Γ. Σωτηρίου, Χρ. Βυζ. Ἀρχ. 175.

² Schneider, Ἐνθ' ἄν. 52.

³ Lemerle, Ἐνθ' ἄν. 385.

ὀρίζει ν' ἀποσύρεται ὁ βασιλεὺς εἰς ἰδιαιτέρον χώρον ἀλλάσσωσιν στολήν¹. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Διαθήκης (Ἰου αἰ.) ὁ λειτουργικὸς χώρος ὁ ἔσω τοῦ παρὰ τὸν νάρθηκα βήλου δὲν φέρεται νὰ ἔχη ἰδιαιτέρον ὄνομα. Εἴπομεν ὅτι θὰ ἐχρησίμευεν ὡς τόπος ἀλλαγῆς στολῆς ἐντεῦθεν δὲ ἡ θέσις τοῦ πλησίον τοῦ διακονικοῦ. Ἄλλὰ καὶ τὸ διακονικὸν εἶναι τὸ ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων πηγῶν γνωστὸν ὡς ἱματιοφυλάκιον².

Ἡ ἀραβικὴ μετάφρασις τῆς Διδασκαλίας (*Didascalia Arabica*) παρουσιάζει διάταξιν εἰς τινὰ μὲν σημεῖα σαφεστέραν τῆς Διαθήκης, εἰς ἄλλα ὅμως σημεῖα συγκεχυμένην. Παρ' αὐτῆς δηλ. ὀρίζεται δεξιὰ τῆς νοτίου θύρας—ἐννοεῖται τοῦ νάρθηκος—νὰ ὑπάρχῃ τὸ διακονικὸν ὡς τόπος καταθέσεως τῶν προσφορῶν (βλ. ἀνωτ. σ. 296,) ἄλλ' ὀρίζεται καὶ ἄλλος εἰς τὴν ἀντίστοιχον πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας (*e loco septentrionali*) χώρος καταθέσεως προσφορῶν (*domus oblatorum*), ὅστις συγχρόνως εἶναι καὶ θέσις καταγραφῆς τῶν ὀνομάτων παρὰ τῶν διακόνων διὰ τὴν μνημόνευσίν των παρὰ τοῦ ἱερέως, ὁπότε προσεύχεται (*quando orat*)³.

Νομίζω ὅτι δὲν πρόκειται περὶ δύο θέσεων προσφορῶν, ἀλλ' ὅτι ὁ φερόμενος ὡς δευτέρος χώρος καταθέσεως τῶν προσφορῶν εἶναι ἡ θέσις τῶν μνημονεύσεων—ἐννοεῖται πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας. Ἄλλ' ἐκ τῆς Ἀραβικῆς Διδασκαλίας πληροφοροῦμεθα τώρα, ὅτι ἡ θέσις τῆς καταγραφῆς τῶν ὀνομάτων διὰ μνημόνευσιν ἀποτελεῖ ἰδιαιτέρον διαμέρισμα, ἀντίστοιχον πρὸς τὸ διαμέρισμα τοῦ διακονικοῦ. Εἰς τὴν Διαθήκην δὲν ὀρίζεται ἡ ἀκριβὴς ἐν σχέσει πρὸς τὸ διακονικὸν θέσις τοῦ χώρου τῶν μνημονεύσεων, πιθανῶς διότι ὑπονοεῖται οὗτος ὡς πλησίον τοῦ διακονικοῦ εὐρισκόμενος.

Ὁ χώρος τῶν μνημονεύσεων νομίζω ὅτι εἶναι ὁ ἀλλαχοῦ μαρτυρούμενος «χώρος εἰς πρόσρησιν» τοῦ ἐπισκόπου, εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ὑποδεχομένου τοὺς εἰσερχομένους εἰς τὴν ἐκκλησίαν πιστούς. Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ βου

¹ Κ. Πορφυρογ. Ι 1 «ἐν γὰρ τοῖς ἀργυροῖς κίσι τοῦ αὐτοῦ ἀκουβίτου κρέμανται βῆλα πρὸς τὸ μὴ ὀρᾶσθαι τοὺς δεσπότας, ὅτε ἐνδιδύσκονται τοὺς λόφους» (Βόνν. 25), Ι 9 (Βόνν. 62) κ.ά. Πρβλ. Ι. Παπαδοπούλου-Falier, Τὸ μουτατώριον τοῦ ἐν τῷ Ἐβδόμῳ ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, *Bull. Corr. Hell.* 70, 1946, 429.

² ἱματιοφυλάκιον ἤδη περὶ τὸ 300 εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντίνης (Cirta) (βιβλιογρ. ἀνωτ. σ. 274). Πρβλ. Μ. Βασιλ. καν. 96 (*Riedel, Kirchenrechtsquellen* 273).

³ Ἀραβικὴ διδασκαλία 35, 14-15 «*Supra ecclesiam e loco septentrionali sit domus oblatorum, et diaconi nomina eorum, qui singulis diebus dona afferunt, describant, sive sit pro vivis sive pro mortuis, ut sacerdos, quando orat eos commemoret, et ita in diacono eorum commemorationem hac hebdomade efficiat, et ei, qui prope velamenta sunt, sicut et populus simul orent pro illis*». (ἐκδ. Funk 125, 10-17 παρὰ Quasten 239).

αί. (πρὸ τοῦ 520 μ.Χ.) εἰς τὴν Γάζαν, εἰς μὲν τὸ μαρτύριον τοῦ Σεργίου ὁ «χώρος εἰς πρόσρησιν» μαρτυρεῖται παρὰ τὸ ἄκρον τῆς δεξιᾶς στοᾶς τοῦ αἰθρίου¹, ἦτοι παρὰ τὴν συνήθη θέσιν τοῦ διακονικοῦ· ἀλλ' εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ Στεφάνου μαρτυρεῖται ἀριστερὰ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου, διαστελλόμενος σαφῶς τοῦ διακονικοῦ, εὐρισκομένου δεξιὰ². Αἱ διατάξεις τῶν δύο τούτων ἐκκλησιῶν τῆς Γάζης νομίζω ὅτι ὑπομνηματίζουν ἐπαρκῶς τὰς ἀντιστοιχίας διατάξεις τῆς Διαθήκης καὶ τῆς Ἀραβικῆς Διδασκαλίας, ὡς ἀνελύσαμεν αὐτὰς ἀνωτέρω.

Αἱ προσρήσεις θὰ συνίσταντο εἰς τὸν ἀσπασμὸν τῆς χειρὸς τοῦ ἐπισκόπου. Εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ὡς χώρος προσρήσεων ἐχρησίμευε πάντοτε ἡ Ἀνάστασις, ἔξω τῶν κιγκλίδων—ἐνν. τῶν ἐσωτερικῶν κιγκλίδων, ἐντὸς τῶν ὁποίων περιεκλείετο τὸ σπήλαιον τοῦ Ἁγίου Τάφου³. Ἐκεῖ, ἔξω τῶν κιγκλίδων τούτων, εὐρίσκοντο ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου καὶ αἱ ἔδραι τῶν ἱερέων⁴· ὑπενθυμίζω δὲ ὅτι ἡ Ἀνάστασις ἐχρησίμευεν ὡς χώρος ὄλων τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυκθήμερου, πλὴν τῆς λειτουργίας (βλ. ἀνωτ. σ. 284-285). Ἐντὸς τοῦ συμπλέγματος τούτου ἱερῶν χώρων ἡ μορφή τῆς λατρείας ἦτο βέβαια ἰδιότυπος κάπως, ἀλλὰ περὶ τοῦ προκειμένου βασικὸν εἶναι τὸ ὅτι αἱ προσρήσεις ἐγίνοντο ἔξω τῆς εὐχαριστιακῆς αἰθούσης.

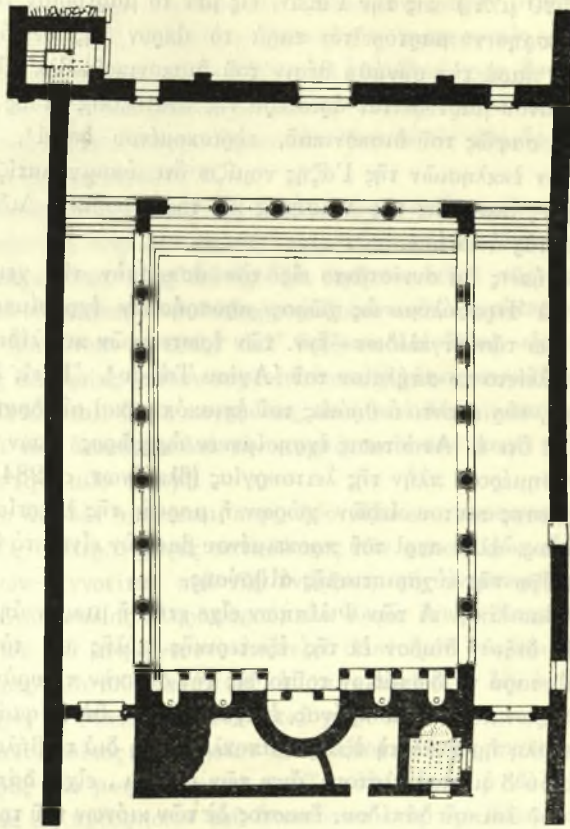
Εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φιλίππων εἶχε κτισθῆ μικρὸν ἀψιδωτὸν δωμάτιον παρὰ τὴν δεξιὰν δίοδον ἐκ τῆς ἔξωτερικῆς αὐλῆς εἰς τὸ αἶθριον τῆς ἐκκλησίας καὶ παρὰ τὸ δωμάτιον τοῦτο, εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ αἰθρίου, ἐν μέσῳ τεσσάρων κογχῶν μὲ κρήνας, ἐπεχουσῶν τὴν θέσιν φιάλης, εἶχε κατασκευασθῆ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα, ἀποκλειομένη διὰ τριβήλου. Ἡ ἐξέδρα, βάθους περίπου 3 μ. καὶ πλάτους ἄνω τῶν 4.50 μ., εἶχε δάπεδον κατὰ τὴν ὑψηλότερον τοῦ λοιποῦ δαπέδου, ἕκαστος δὲ τῶν κίωνων τοῦ τριβήλου ἔβαινε ἐπὶ ἰδιαίτερον ἀρκετὰ ὑψηλοῦ μαρμαρίνου στυλοβάτου, ἐκτεινομένου μεταξὺ τοῦ κίονος καὶ τοῦ ἀντιστοίχου ἄκρου τῆς ἐξέδρας. Οὕτω δὲ ἀφίνετο ἐλεύθερον τὸ μεσαῖον ἀνοιγμα τοῦ τριβήλου, προφανῶς διὰ τὴν χρησιμεύσῃ τοῦτο

¹ Χορικόου, Ἐγκώμ. εἰς Μαρκιανόν, λόγ. α', 22 «παραδραμόντι δὲ τοῦτον (τὸ αἶθριον) ἐν δεξιᾷ πρὸς ἥλιον ἀναχωροῦντα τὰ μὲν πρὸς μεσημβριανὴν χωρίον ἐστὶ τῷ τὴν ἱερωσύνην λαχόντι δικαίως εἰς πρόσρησιν ἰδρυμένον ὀφειλομένην» (ἔκδ. Færster 8).

² Χορικόου, Ἐγκ. εἰς Μαρκ., λόγ. β' 33 «μία δὲ τούτων (τῶν στοῶν τοῦ αἰθρίου) ἡ τοῦ τεμένου προβεβλημένη δίδωσιν εἰσοδὸν ἐν δεξιᾷ μὲν εἰς οἶκον ὑπηρεταῖς ἱερουργίας (=τὸ διακονικόν), ἐξ εὐνόμου δὲ πρὸς χώρον εἰς πρόσρησιν ἀνεμμένον τῷ τὴν ἱερωσύνην λαχόντι... ἐνθα... χρηστὸς ἱερεὺς... ἀδόλφ δεχόμενος γνώμη καὶ μειδιῶντι προσώπῳ τοὺς εἰσιόντας» (Færster 36).

³ Αἰθέρ., Itiner. 24 (Pétré 190, 192, 196 καὶ ἑλλ. μετάφρ. Ν. Σιών 7, 1908, 223, 224, 225), 25 (Pétré 200 καὶ Ν. Σιών 226).

⁴ Βλ. Grabar, Martyrium I, 261 κέ., 268-269.

Εἰκ. 6. Αἶθριον τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων.

Τὸ ἐστιγμένον διαμέρισμα εἶναι τὸ διακονικόν (P. Lemerle).

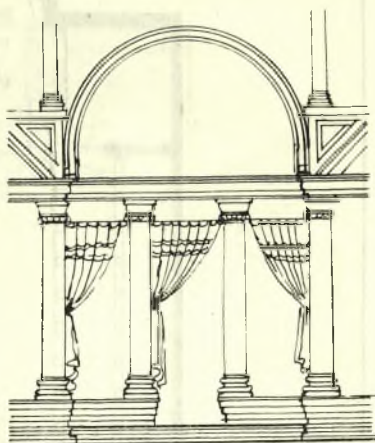
ὡς δίοδος. Ἐπὶ τῶν κιόνων τοῦ τριβήλου ἔξετείνεται εὐθὺ ἐπιστύλιον (εἰκ. 6 καὶ 7)⁸.

Ὁ κ. Lemerle δικαίως διατάζει νὰ ἐξηγήσῃ τὸ ἀψιδωτὸν δωμάτιον ὡς τὸν χῶρον τῶν προσήσεων—ἔχει τὴν εἴσοδόν του ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἀλῆς καὶ ἐξοδον εἰς τὴν δίοδον πρὸς τὸ αἶθριον· φαίνεται δέ, παρὰ τοὺς δισταγμοὺς καὶ πάλιν τοῦ κ. Lemerle, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ διακονικοῦ, ἦτοι περὶ τοῦ τόπου τῆς καταθέσεως τῶν προσφορῶν. Ἄλλ' ἐπίσης διατάζει ὁ κ. Lemerle καὶ περὶ τῆς ἐξέδρας, νὰ θεωρήσῃ αὐτὴν ὡς τὸν χῶρον προσή-

⁸ Lemerle, *Philippes* 299 καὶ 313 κέ. πίν. XVIII, XXI, XXII, XXXV - XXXVI καὶ XXXVII - XXXVIII καὶ—διὰ τὸ ἐπιστύλιον—*Rev. Arch.*, 6me Sér., XXXIV, 1949, 103.

σεων¹. Ἐν τούτοις ἡ συμφώνως πρὸς τὴν Διαθήκην γειτονία τοῦ χώρου τῶν μνημονεύσεων (=χώρου προσρήσεων) πρὸς τὸ διακονικὸν (βλ. ἀνωτ. σ. 297), νομίζω ὅτι δὲν ἀφίνει ἀμφιβολίαν περὶ τῆς λειτουργικῆς χρήσεως τῆς ἐξέδρας τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων² ὅτι δηλ. πρόκειται περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἐπισκόπου κατὰ τὴν τελετουργικὴν παραμονὴν του εἰς τὸ αἶθριον.

Ὁ χώρος προσρήσεων θὰ ἐχρησίμευε καὶ ὡς θέσις ἀλλαγῆς στολῆς, ἀποκλειόμενος πρὸς στιγμὴν διὰ βήλου (πρβλ. τὸ *intra velum*). Ἐπομένως ὁ χώρος προσρήσεων εἶναι ὅ,τι καὶ τὸ βυζαντινὸν μυτατώριον. Ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται τὸ τρίβηλον πρὸ τῆς ἐξέδρας - μυτατωρίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων (εἰκ. 7). Τοῦ χώρου τούτου δὲν διεσώθη ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ὁ μονολεκτικὸς τύπος ὀνόματος³ διεσώθη μόνον τὸ ὄνομα, ὅπερ μετεδόθη εἰς τὸν ὑπ' ὄψιν χῶρον—«μυτατώριον»—ἐκ τῆς ὀρολογίας τῆς αὐλικῆς ἐθιμοτυπίας, κατόπιν τῆς χρησιμοποίησέος του καὶ παρὰ τοῦ βασιλέως.

Εἰκ. 7. Μυτατώριον τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων (Σχέδιον κ. Κίμ. Λάσκαρι).

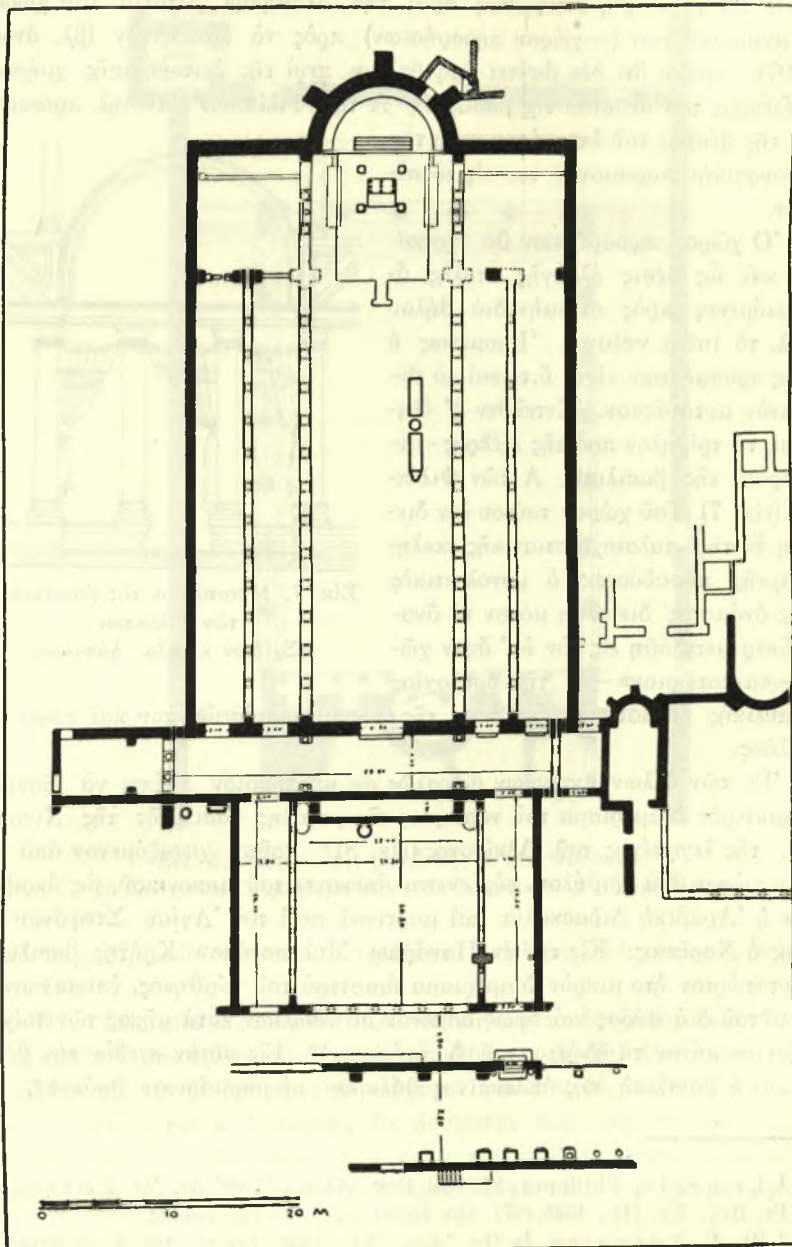
Ἐκ τῶν ἄλλων μνημείων ἀσφαλῶς ὡς μυτατώριον πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ τὸ ἀριστερὸν διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος τῆς μεγάλης βασιλικῆς τῆς Νικοπόλεως, τῆς λεγομένης τοῦ Ἀλκίσιονος (εἰκ. 8)² τοῦτο, χωριζόμενον ἀπὸ τοῦ ἄλλου χώρου διὰ τριβήλου, εὐρίσκεται ἀπέναντι τοῦ διακονικοῦ, ὡς ἀκριβῶς θέλει ἡ Ἀραβικὴ Διδασκαλία καὶ μαρτυρεῖ περὶ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τῆς Γάζης ὁ Χορίκιος. Εἰς τὴν ἐν Πανόρμῳ Μυλοποτάμου Κρήτης βασιλικὴν τὸ μυτατώριον ἦτο μικρὸν διαμέρισμα ἀριστερὰ τοῦ νάρθηκος, ἐπικοινωνοῦν μετ' αὐτοῦ διὰ θύρας καὶ ἐφωδιασμένον δι' ἐδωλίων κατὰ μῆκος τῶν τοίχων (σῶζονται μόνον τὰ ἐδῶλια τοῦ Δ τμήματος)³. Εἰς αὐτὴν σχεδὸν τὴν θέσιν ἔχει καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐλευσίνος θάλαμον με μαρμαρίνον θρόνον⁴, δὲν

¹ Lemerle, *Philippes* 319 καὶ *Rev. Arch.*, "Ενθ' ἀν. Ὁ Σωτηρίου, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΙΗ', 1948, 271, τὴν ἐξηγεῖ ὡς θέσιν τῆς φιάλης.

² Βλ. Γ. Σωτηρίου, ἐν Πρ. Ἀρχ. Ἐτ. 1938, 112 κέ. πίν. 1, ἐν Θεολογία ΙΗ', 1940, 88 εἰκ. 3 καὶ Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολ. 216 εἰκ. 108.

³ Ν. Πλάτων, Πρ. Ἀρχ. Ἐτ. 1945-1947. 1948, 121 εἰκ. 1 (κάτωψις).

⁴ Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929, 184 εἰκ. 15.

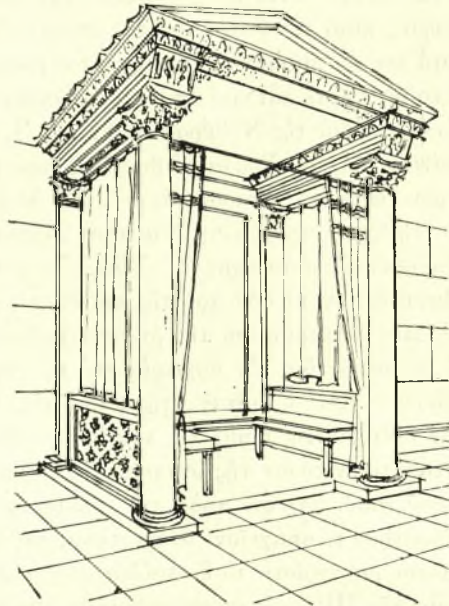

Εικ. 8. Ἡ Μεγάλη Βασιλική (Ἀλκίσιονος) τῆς Νικοπόλεως (Γ. Σωτηρίου).

δύναται ὅμως νὰ ἐξηγηθῇ μὲ βεβαιότητα ὡς μυτατώριον, ἐπειδὴ εἶναι κάπως ἀπομεμονωμένος ὁ χώρος οὗτος καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξηγηθῇ καὶ ἐκ τοῦ πλησίον βαπτιστηρίου.

Ἄλλὰ τὸ πλέον ἐνδιαφέρον παραδειγμα μυτατωρίου προσφέρει ἡ βασιλικὴ τοῦ Kherbet Guidra (εἰκ. 4).

Τὸ μυτατώριον ἐδῶ ἦτο προσκεκολλημένον εἰς τὸ μέσον τοῦ Α τοίχου τοῦ ἐστεγασμένου αἰθρίου ἔμπροσθεν τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας, εἶχε μορφήν δικιόνιου πυλῶνος καὶ εὐρέθη ἐστρωμένον διὰ ψηφίδων. Ἄλλὰ πυλῶν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν δὲν ἔχει νόημα¹. Τοῦ παραδείγματος τούτου ἡ ὁμοιότης πρὸς τὴν δικιόνιον κατασκευὴν τῆς βασιλικῆς Α τῆς Ν. Ἀγχιάλου (εἰκ. 5) (βλ. ἄνωτ. σ. 294) εἶναι, ὡς νομίζω, ἐκτὸς συζητήσεως· πεῖθει δὲ ὅτι καὶ εἰς τὸ ἑλλαδικὸν μνημεῖον πρόκειται περὶ μυτατωρίου ἐφωδιασμένον μὲ βῆλα. Ἡ ἀναπαράστασις του ἐν εἰκ. 9 δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής, παρέχει ὅμως σαφῆ ἰδέαν περὶ τοῦ πράγματος.

Εἰκ. 9. Μυτατώριον τῆς βασιλικῆς Α τῆς Ν. Ἀγχιάλου (Σχέδιον κ. Κίμ. Λάσκαρι).

Εἰς τὰς πτωχοτέρας ἐκκλησίας ὡς μυτατώριον τῶν κληρικῶν θὰ ἐχρησίμευεν ἐν ἑκ τῶν διαμερισμάτων τοῦ συνήθως τριμεροῦς νάρθηκος² ἐντεῦθεν δὲ ἡ παράδοσις νὰ ἐνδύεται ὁ ἐπίσκοπος τὰ ἄμφιά του εἰς τὸν νάρθηκα³. Εἰς δὲ τὰς περιοχάς, ὅπου ἡ μορφή τῆς λειτουργίας εἶχε μείνει κάπως ἀνεξέλικτος, θὰ ἐνεδύοντο οἱ κληρικοὶ τὰ ἄμφιά των εἰς τὸ ἱματιοφυλάκιον, τὸ κατόπιν μαρτυρούμενον ὡς διακονικὸν (πρβλ. ἄνωτ. σ. 298), ὅπως δηλαδὴ καὶ σήμερον. Ἄλλὰ ἡ μεταγενεστέρα ἀπόδοσις τοῦ ὀνόματος τοῦ μυτατωρίου καὶ εἰς τὸ διακονικὸν³ ὁφείλεται εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῆς τάξεως τῆς ἀμφιέσεως,

¹ Βλ. ἄνωτ. σ. 286. Πρβλ. διάταξιν Ἐθν. Βιβλ. Ἀθην. κωδ. 813 (ἄνωτ. σ. 291₁).

² Βλ. ἄνωτ. σ. 291.

³ Βλ. Goar, *Εὐχολόγιον*, Βενετία 1730, 499-500, Du Cange, *Glossarium ἐν λ. μυτατώριον καὶ Sophocles, Lexicon ἐν λ. μυτατώριον*, Reiske, *Σχόλια εἰς Πορφυρογέννητον ἔκδ. Βόννης II*, 110, Ν. Βουλγάρεωζ, *Ἱερά κατήχησις*², Ἀθήναι 1940, 95.

εἰς τὴν μετάθεσίν της ἀπὸ τοῦ μυτατώριου τοῦ νόρθηκος εἰς τὸ δεξιὰ τοῦ βήματος μεταγενέστερον διακονικόν.

Εἰς τὴν ἰουστινιάνειον Ἑγίαν Σοφίαν τὸ Μέγα Μυτατώριον ἦτο ἄσχετον πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν καὶ ἀφεώρα μόνον εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐθιμοτυπίαν. Ἦτο τὸ ἰδιαίτερον διαμέρισμα τοῦ βασιλέως ἐντὸς τῆς Ἑγίας Σοφίας κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας ἢ ἐχρησιμοποιεῖτο τοῦτο μόνον κατὰ τὰς ἀνεπισήμους ἐπισκέψεις τοῦ βασιλέως εἰς τὴν Ἑγίαν Σοφίαν, δσάκις δηλαδή, ἐνίστε κατόπιν ἐπιτιμίου, ἀπέφενγεν οὗτος τὸς βασιλικὰς πύλας καὶ εἰσῆρχετο διὰ τῆς Ν θύρας, μέσω τοῦ Ἰ. Φρέατος¹. Καὶ εἰς τὴν προῖουστινιάνειον Ἑγίαν Σοφίαν ὁ βασιλεὺς κατὰ τὴν λειτουργίαν ἀπεσύρτετο εἰς ἰδιαίτερον χῶρον, τὸ «παρακύνκλιν»². Εἰς δὲ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Προδρομοῦ εἰς τὸ Ἑβδομον προσετέθη ἰδιαίτερον πλάγιον πολυτελὲς διαμέρισμα, προσφινῶς ἐξηγηθὲν ὡς μυτατώριον³. Τέλος ὡς μυτατώρια ἐπεζήτησε νὰ ἐξηγήσῃ ὁ Μανροδίνον τὰ δύο πρὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ ἐκατέρωθεν τοῦ βήματος διαμερίσματα τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς τῆς Πλίτσκας ἐν Βουλγαρία : τὸ ἀριστερὸν διὰ τὸν ἀρχιερέα καὶ τὸ δεξιὸν διὰ τὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων⁴. Ἄλλ' ἢ διάταξις τῆς βασιλικῆς τῆς Πλίτσκας, ἀπαράλλακτος πρὸς τὴν διάταξιν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος ἐν Σπάρτη⁵ κ.ἄ., ἀνήκει εἰς μεταβατικὸν τύπον τῆς ἱστορίας τῆς διαμορφώσεως τῶν μερῶν τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, ἄσχετον πρὸς τὴν βασιλικὴν ἐθιμοτυπίαν, καὶ δὲν προσφέρει ἰδιαίτερόν τι στοιχεῖον ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀν ἐνδεχομένως—διότι λείπουν αἱ ἄμεσοι μαρτυρίαι—τὸ ἐν τοῦλάχιστον τῶν ἐν λόγῳ διαμερισμάτων τῆς βασιλικῆς τῆς Πλίτσκας ἐχρησιμοποιήθη καὶ ὡς βασιλικὸν μυτατώριον.

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιχειρηθεῖσα ἐρμηνεία τῶν κειμένων, ἰδιαίτερος τῆς Διαδαχῆς, ἀφίνει ἐν σημεῖον ἀκάλυπτον. Εἰς τὸ κείμενον δηλ. αὐτὸ ἢ θέσις τῶν πρεσβυτέρων ὀρίζεται ἐντὸς τοῦ βήλου (*intra velum*), τοῦτο δὲ πάλιν τοποθετεῖται *παρὰ* τὴν θέσιν τῆς μνημονεύσεως (*prope locum commemorationis*) ἦτοι εἰς τὸ κείμενον φαίνεται ὡς νὰ πρόκειται περὶ δύο διακεκρι-

¹ Θεοφ. Συναχ. VI 23 (Βόνν. 370) καὶ VI 29 (Βόνν. 376), Συμεὼν Μάγιστρος, Περὶ Λέοντος Σοφοῦ 18 (Βόνν., Αὐτόθι 709) καὶ 24 (Βόνν. 712).

² Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως I 91 (Βόνν. 415). Πρβλ. Ἰ. Παπαδόπουλον, Bull. Corr. Hell. 70, 1946, 431-432. «Παρακύνκλιν» διόρθωσις τοῦ Παπαδοπούλου εἰς τὸ κείμενον «παρατίτλιν».

³ R. Demangel, Contribution à la topographie de l'Hebdomon, Paris 1945, 21 κέ. Περὶ τῆς ἐρμηνείας του βλ. Παπαδόπουλον, Ἐνθ' ἄν. 428 κέ., 432 καὶ εἰς Mémoires Petit, Ἐνθ' ἄν. 370 κέ.

⁴ N. Mavrodinov, Ἡ μεγάλη βασιλικὴ ἐν Πλίτσκα καὶ ἡ βουλγαρικὴ αὐλικὴ ἐθιμοτυπία, Izvestija Bulg. Arch. Inst. 13, 1929, 246 κέ. (βουλγ.).

⁵ Γ. Σωτηρίου, Θεολογία ΙΗ', 1940, 99 εἰκ. 8 καὶ Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολ. Α' εἰκ. 106.

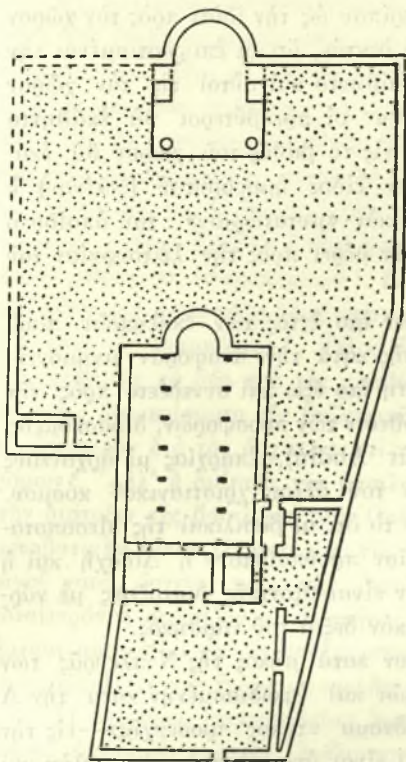
μένων χώρων. Ἀλλά, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, δὲν ὑπάρχουν ἀρχαιολογικά τεκμήρια ἐπιτρέποντα τοιαύτην ἐρμηνείαν, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον ἐθεώρησα τὴν θέσιν τῆς μνημονεύσεως περίπου ὡς τὴν ἰδίαν πρὸς τὸν χώρον τῶν προσρήσεων. Κατὰ ταῦτα γίνεται ἐδῶ δεκτόν, ὅτι οἱ ἐπιφορισμένοι τὴν καταγραφὴν τῶν ὀνομάτων κληρικοὶ θὰ ἐκάθηντο καὶ αὐτοὶ εἰς τὸν χώρον τῶν προσρήσεων, ἀλλὰ κάπου ἔξω τοῦ βήλου· οἱ πρεσβύτεροι θὰ ἐκάθηντο πλησίον αὐτῶν, ἀλλ' ἐντὸς τοῦ βήλου· καὶ εἰς τὸ βάθος τοῦ χώρου θὰ ἐκάθηντο ὁ ἐπίσκοπος. Ἐπομένως θὰ ὑπῆρχεν εἶδος ἡμιφορητοῦ (ξυλίνου) ἢ μονίμου συνθρόνου εἰς τὸ παλαιοχριστιανικὸν «μυτατώριον», τοῦ ὁποίου ἡ λειτουργία φαίνεται τώρα ὅτι συνέπιπτεν ἐν μέρει πρὸς τὴν λειτουργίαν τοῦ συριακοῦ τύπου βήματος ἢ ἄμβωνος¹.

Ὅτι δὲ ἡ θέσις τῆς μνημονεύσεως δὲν ἦτο ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν παρὰ τὸ ἅγ. βῆμα καὶ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τῆς κατὰ τὴν ἀναφορὰν μνημονεύσεως τῶν ὀνομάτων, ἀλλ' ὅτι ἡ θέσις αὕτη ἦτο ἔξω καὶ συνεδέετο πρὸς τὴν μνημόνευσιν τῶν ὀνομάτων κατὰ τὴν πρόθεσιν τῶν προσφορῶν, διδασκόμεθα ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μεσοποταμίας (Ἱῶν Ἀβδῖν), ἐπαρχίας μὲ ἀρχαίους χαρακτῆρας, λόγῳ τῆς ἀποκοπῆς τῆς ἀπὸ τοῦ ἄλλου χριστιανικοῦ κόσμου. Περὶ τοῦ προκειμένου δὲν ἔχει σημασίαν τὸ ὅτι αἱ βασιλικαὶ τῆς Μεσοποταμίας δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον, τὸν ὁποῖον προϋποθέτουν ἡ Διδαχὴ καὶ ἡ Ἀραβικὴ Διδασκαλία, δηλαδὴ, τὸ ὅτι δὲν εἶναι ἀξονικῆς διατάξεως μὲ νάρθηκα καὶ αἶθριον πρὸς Δ καὶ μὲ διακονικὸν δεξιὰ τοῦ νάρθηκος.

Αἱ βασιλικαὶ τοῦ Ἱῶν Ἀβδῖν ἔχουν κατὰ μῆκος τῆς Ν πλευρᾶς τῶν προσηρτημένην αὐλήν, ἀπλῆν ἢ μετὰ στοῶν καὶ ἐφωδιασμένην κατὰ τὴν Α πλευρὰν τῆς μὲ μεγάλην ἐξέδραν ὑπὸ τὸ ὄνομα «τόπος προσευχῆς»—εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν *bēt selōtā*. Ἡ ἐξέδρα εἶναι ἀνοικτὴ πρὸς τὴν αὐλήν καὶ φέρεται ὡς ὁ τόπος διὰ τὰς ἀκολουθίας τῶν Ὁρῶν ἐν καιρῷ θέρους καὶ ὡς θέσις τῶν κληρικῶν—τοῦ λαοῦ ἢ θέσις ἐννοεῖται εἰς τὴν αὐλήν, ἐν ὑπαίθρῳ. Ἐπομένως δὲν πρόκειται περὶ αὐτῆς ἀπλῶς, ἀλλὰ περὶ λειτουργικοῦ χώρου, περὶ τοῦ συριακοῦ τύπου «αἶθριου», ἀντιστοίχου πρὸς τὸ λειτουργικῆς χρησιμότητος αἶθριον τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλικῶν (βλ. ἄνωτ. σ. 279 κέ.). Ὅπου δὲν ὑπῆρχε *bēt selōtā* αἱ ἀκολουθίαι ἐτελοῦντο πρὸ τῆς εἰσόδου τῆς καθ' αὐτὸ βασιλικῆς (πρβλ. τὴν λειτουργικὴν χρησιμότητα τοῦ νάρθηκος ἄνωτ. σ. 283 κέ.), κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα ἐτελοῦντο ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν. Εἰς τὰς ὑπ' ὄψιν ἐξέδρας ἢ παρὰ τὴν εἴσοδον πρὸς τὸν κυρίως ναόν, δηλαδὴ εἰς τοὺς τόπους προσευχῆς, εὐρέθησαν ἀναγεγραμμένα ὀνόματα θανόντων, ὅπερ σημαίνει, ὅτι ἡ ἐξέδρα τῆς αὐτῆς ἢ ὁ παρὰ τὴν εἴσοδον χώρος ἦσαν θέσεις

¹ Περὶ τοῦ συριακοῦ ἄμβωνος βλ. ἄνωτ. σ. 290. Πρόσθετες Α. Μ. Schneider, *Liturgie u. Kirchenb. in Syr.*, "Ενθ' ἄν. 61 κέ.

μνημονεύσεων¹. Ἐξω τῆς Μεσοποταμίας εἰς τὴν ἄξονικῆς διατάξεως, με ἀΐθριον πρὸς Δ, βασιλικὴν Bin - bir - kilissé ἀριθ. 7 ἡ ἐξέδρα εὐρίσκεται

Εἰκ. 10. Βασιλικὴ Bin - bir - kilissé ἀριθ. 7. Τὰ ἐστειγμένα μέρη εἶναι ὑπαίθρια (Α. Μ. Schneider).

εἰς τὸν Α τοῖχον εὐρυχώρου ἀλλῆς ὀπισθεν τοῦ ναοῦ εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ ἄξονος τῆς ἐκκλησίας² ἡ ἐξέδρα εἶναι μεγαλοπρεπῆς με δύο κίονας πρὸ αὐτῆς καὶ στέγασμα (εἰκ 10)³.

Ὁ Schneider, ἐπηρεασμένος ἐκ τῆς ἀναγραφῆς τῶν ὀνομάτων διὰ μνημόνευσιν, ἐξηγεῖ τὰς ἐξέδρας τῶν ἀνωτέρω μνημείων ὡς ὑπηρετούσας νεκρικὸν τι ἔθιμον (νεκροδείπνα) καὶ συνδέει αὐτάς πρὸς τὴν νεκρικὴν ἐξέδραν τοῦ Marusi-nac (Σάλωνος) τῆς Δαλματίας⁴. Ἄλλ' ἀντὶ νὰ ζητήσωμεν ἐρμηνείας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐξωτερικῶν ὁμοιοτήτων, νομίζω ὅτι εἶναι μεθοδικώτερον νὰ στηριχθῶμεν εἰς τὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία ἀκόμη, γεμάτη ἀρχαικότητα, θέλει τὴν bēt selōtā γῶρον λειτουργικόν. Ἡ G. Bell παρέχει τὴν πληροφορίαν, ὅτι εἰς τὴν bēt selōtā τελοῦνται αἱ ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου τῆς ἑβδομάδος, τῆς καθ' αὐτὸ ἐκκλησίας χρησιμοποιουμένης μόνον κατὰ Κυριακὴν⁵. Ἄν τώρα ἐνθυμηθῶμεν τὴν μορφολογίαν τῆς ἱεροσολυμιτικῆς λειτουργικῆς παραδόσεως (βλ. ἀνωτ. σ. 284-285), ἀντιλαμβανόμεθα πλέον ὅτι ἡ bēt selōtā τῆς βασιλικῆς

Bin - bir - kilissé ἀριθ. 7 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν θέσιν τῆς Ἀναστάσεως, ἐν ᾧ ὁ καθ' αὐτὸ ναὸς ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν βασιλικὴν τοῦ Γολγοθᾶ. Καὶ ἀντιθέ-

¹ Μνημεῖα καὶ πηγὰς βλ. παρὰ Α. Μ. Schneider, *Basilica discoperta* κλπ. 138 κέ.

² W. Ramsay-G. Bell, *The thousand and one churches*, London 1909, 85 εἰκ. 46-50, K. Liesenberg, *Der Einfluss der Liturgie auf die frühchristliche Basilika*, Neustadt 1928, 148 εἰκ. 58 καὶ Α. Μ. Schneider, *Αὐτόθι* 139 εἰκ. 5.

³ Schneider, Ἐνθ' ἀν. Περὶ τῆς ἐξέδρας τοῦ Μαρούσιναν βλ. *Forschungen in Salona III* (1939), σ. 8, 14 εἰκ. 10, 23 (R. Egger) καὶ σ. 85 κέ., εἰκ. 111-113 (E. Dyggve).

⁴ Ramsay-Bell, Ἐνθ' ἀν. 99.

τους ἀποκτιῶμεν τώρα σαφεστέραν ἰδέαν περὶ τῆς διατάξεως τῶν χώρων τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ περὶ τῆς λειτουργίας των¹.

Συγκεφαλαιώων: Ἡ *bēt selōtā*, ὡς θέσις τῶν κληρικῶν καὶ συγχρόνων ὡς τόπος μνημονεύσεως, εἶναι ὅ,τι καὶ ὁ χώρος προσήσεων, ὁ *locus commemorationis*—τὸ παλαιοχριστιανικὸν «μυτατώριον»—τῶν ἑλληνιστικοῦ τύπου βασιλικῶν. Ὁ ἱερεὺς μνημονεῖ τὰ ὀνόματα ὁσάκις προσεύχεται ἐκεῖ, δηλ. κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου (*quando orat*), ἢ ἐκεῖ δὲ ἀναγραφῇ τῶν ὀνομάτων ἐπέχει τὴν θέσιν διπτύχων. Οἱ πρεσβύτεροι κάθηνται ἐντὸς τῆς *bēt selōtā*, ἔμπροσθεν τῆς ὁποίας θὰ ἐκρέματο βῆλον (*intra velum*), συμφώνως πρὸς γενικωτέραν παράδοσιν². Ἡ *bēt selōtā* καὶ αἱ ὅμοιαι κατασκευαὶ προσφέρουν τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια τῶν κειμένων τῆς Διαθήκης καὶ τῆς Ἀραβικῆς Διδασκαλίας (βλ. ἀνωτ. σ. 296, -₃, 298₃).

7. Η ΛΑΜΠΑΔΗΦΟΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΝ

Ἡ χριστιανικὴ τελετουργικὴ φωταγωγία ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1ου αἰ. καὶ φέρεται συνδεδεμένη πρὸς ἀναμνήσεις ἐκ τῆς Ἰουδαϊκῆς λατρείας (Πρ. κ' 8, Ἀποκ. α' 12, β' 1, δ' 5, ια' 4). Ἀλλὰ περὶ τελετουργικῆς λαμπαδηφορίας τὸν πρῶτον ὑπαινιγμὸν προσφέρει ἡ τοιχογραφία τῶν Μυροφόρων εἰς τὸ βαπτιστήριον τῆς Δούρας (πρῶτον ἡμίσεος τοῦ 3ου αἰ.).

Ἡ τοιχογραφία τῆς Δούρας εἶναι ἑλλιπής· τὸ σωζόμενον τμήμα της παρουσιάζει τρεῖς γυναῖκας, αἱ ὁποῖαι κρατοῦν λαμπάδας καὶ μικρὰ δοχεῖα καὶ βαδίζουσιν πρὸς σαρκοφάγον, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας εἰκονίζονται δύο μεγάλοι ἀστέρες· εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τῆς τοιχογραφίας, συμμετρικῶς, θὰ εἰκονίζοντο ἄλλαι γυναῖκες (εἰκ. 11)³. Ἡ τοιχογραφία αὕτη ἐξηγεῖται συνήθως ὡς παράστασις τῶν Μυροφόρων πρὸ τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ. Τὰ δὲ μικρὰ σκεύη θεωροῦνται μυροδοχεῖα, ἀλλὰ πιθανῶς πρόκειται περὶ θυμιατηρίων—εἶναι ἀνοικτὰ ἄνω καὶ ἐρυθρά. Ὅπωςδὴποτε δὲν πρόκειται περὶ ἀπεικονίσεως ἱστορικῆς σκηνῆς, ἀλλὰ περὶ ἀλληγορίας. Οἱ ἀστέρες εἶναι σύμβολα τῆς θεότητος, τοποθετημένοι δ' ἐκατέρωθεν τοῦ τάφου, δίδουν εἰς αὐτὸν

¹ Πρβλ. *Dyggve*, *Gravkirken* σ. 18 κέ., πίν. V A καὶ VII A, ὅστις θεωρεῖ ὅτι τὸ αἶθριον τῆς Ἀναστάσεως ἀπέληγεν εἰς ἡμικύκλιον (ἢ εἰς ἐξέδραν).

² Παραδείγματα παρὰ *Grabar*, *Martyrium I* σ. 73, εἰκ. 8 καὶ σ. 74, 80-81, 88, 89.

³ *P. Baur* ἐν *Excav. at Dura - Europos*, *Prelim. Rep. V* (1934), 270 κέ., πίν. XLI, XLII καὶ XLVIII, Στυλ. Πελεκανίδη, Τὸ πρωτοχριστ. βαπτιστήριον τῆς Δούρας - Εὐρωπόυ, *N. Σιών* 31, 1936, 213 κέ., *W. Seston*, *L'église et le bapt. de Doura - Europos*, *Ann. Éc. Haut. Ét. Gande I*, 1937, 169 κέ. Βλ. καὶ *Wulff*, *Altehr. Byz. Kunst, Bibliogr. - krit. Nachtr.* σ. 25 εἰκ. 534.

θριαμβευτικὸν νόημα. Πρόκειται περὶ ἀλληγορίας τῆς ἀναστάσεως, περὶ ὑπομνήσεως τῆς ἐπιφανείας τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὸν ἐνταφιασμὸν του. Πρὸς τὸν Χριστὸν - Θεὸν πομπεύουν μὲ λαμπάδας καὶ θυμιάματα αἱ εἰκονι-

Εἰκ. 11. Πομπὴ λαμπαδηφόρων Παρθένων.
Τοιχογραφία τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Δούρας (P. Bauz.)

ζόμεναι γυναῖκες, ὅπως κατὰ τὰς ἐορταστικὰς πομπὰς πρὸς τιμὴν τῆς ἐπιφανείας τοῦ αὐτοκράτορος - θεοῦ ὀδεύουν πρὸς αὐτὸν οἱ πολῖται μὲ λαμπάδας καὶ θυμιατήρια¹. Ἐπομένως ἐδῶ εἰκονίζονται οὐρανοπολίτιδες ἐν πομπῇ πρὸ τοῦ θριαμβοῦ τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ ἐξήγησις τῆς τοιχογραφίας τῆς Δούρας ὡς ἀλληγορίας παρθένων εἰς τὸν παράδεισον εἶναι συμφωνοτέρα πρὸς τὸ πνεῦμα

τοῦ 3ου αἰ. Πρόκειται περὶ εἰκόνας πολὺ προσφιλοῦς εἰς τὴν χριστιανικὴν φαντασίαν. Σημειῶνω ἐκ τοῦ Μεθοδίου Ὁλύμπου (+310-311) τοὺς στίχους :

« Ἀγνεύω σοι καὶ λαμπάδας φασφόρους
κρατοῦσα
νυμφίε ὑπαντάνω σοι »².

Περίπου ὁμοιον νόημα ἐπανευρίσκομεν κατὰ τὸν 5-ον αἰ. εἰς τὴν καθυστερημένην εἰκονογραφίαν τοῦ El Bagawat : Εἰκονίζεται πομπὴ ἑπτὰ λαμπαδηφόρων γυναικῶν, ἀλλὰ πρὸς οἰκοδόμημα μὲ ἀέτωμα (εἰκ. 12)³ αἱ

¹ Σχετικῶς βλ. Alföldi, Die Ausgestaltung κλπ., Röm. Mit. 49, 1934, 88 κέ., 113 καὶ Treitinger, Oström. Kais. - u. Reichsid. 50, 68 κέ.

² Μεθοδ., Συμπόσ. XI (Bonwetsch 131 κέ.). Ἐπαναλαμβάνεται ὡς ὑπακοὴ τοῦ ὕμνου τῶν παρθένων. Ὁ Fr. Jos. Dölger, Ant. u. Christ. 5, 1936, 1 κέ. ἐρμηνεύει τὰς λαμπάδας ὡς λύχνους. Ὑπόκειται ἡ παραβολὴ τῶν παρθένων, αἵτινες ἐξῆλθον πρὸς προὔπαντησιν τοῦ νυμφίου· ἀλλὰ καὶ αὕτη ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῆς ἐπισήμου εἰς ἐορτάζουσαν πόλιν ὑποδοχῆς ἡγεμόνος—Σωτήρος.

³ Ἡ εἰκ. 12 εἶναι κακὴ. Ἐλήφθη ἐξ ἀναδημοσιεύσεων τῆς παρὰ De Bock, *Materiaux pour servir à l'archéol. de l'Égypte chrét. (1901) πίν. IX* εἰκόνας. Πρβλ. Leclercq, *DACL II*, 1 εἰκ. 1188 (ἄρθρ. Bagaouat) καὶ Grabar, *Martyrium II*, 262, πίν. XXXV καὶ τὴν βιβλιογρ. παρὰ Wulff, *Ἐνθ' ἀν. 13*. Ὁ ἀριθμὸς τῶν λαμπαδηφόρων παρθένων (ἑπτὰ) πιθανῶς εἶναι μοντανιστικὸν κατά-
λουτον.

γυναίκες χαρακτηρίζονται ὑπὸ ἐπιγραφῆς ὡς «παρθένοι», ἡ ὅλη δὲ παράστασις ἔξηγεῖται ὡς τελετουργικὴ πομπὴ νεοφωτίστων. Ἐδῶ ἀντὶ τάφου ἔχομεν ἰδανικὴν ἀπεικόνισιν ναοῦ. Ἐς σημειωθῆ, ὅτι καὶ αἱ παρθένοι τοῦ El Bagawat κρατοῦν σκεύη: ἡ πρώ-

τη καὶ ἡ δευτέρα εἶδος πρόχου (ἀγγεῖα μὲ σφαιροειδῆ κοιλίαν), αἱ τελευταῖαι θυμιατήρια κρεμαστά (:) (σκευὴ μὲ εὐθείας ἀκμᾶς καὶ μὲ ἀπόληξιν πρὸς τὰ κάτω). Ἐδῶ δὲν πρόκειται περὶ ρεαλιστικῆς ἀπεικονίσεως λειτουργικῆς σκηνῆς ἄλληγορεῖται πομπὴ εἰς τὸν παράδεισον¹. Σημειῶνω τὸ ἀκόλουθον χωρίον πάλιν ἐκ τοῦ Μεθοδίου: «Ἡμεῖς γάρ κυρίως οἱ ζῶντές ἐσμεν αἱ ψυχαί, αἵτινες μετὰ τῶν σωμάτων, ἀπειληφυῖαι ταῦτα, ἐν νεφέ-

Εἰκ. 12. Πομπὴ λαμπαδηφόρων παρθένων. Τοιχογραφία ἐκ τοῦ El Bagawat.

λαις ὑπαντησόμεθα τὰς λαμπάδας φέρουσαι κεκοσμημένας οὐκ ἄλλοτρίῳ καὶ κοσμικῷ κόσμῳ τι, ἀλλὰ τῷ φρονήσεως καὶ σωφροσύνης, ἄστρων δίκην ἀποστιλβόντων σέλας ἀγῆς αἰθερίου πεπληρωμένον»². Ὁ παραλληλισμὸς τῶν λαμπαδηφόρων ψυχῶν πρὸς τὰ ἄστρα ἐνθυμίζει τὰς παρθένας καὶ τὰ ἄστρα τῆς τοιχογραφίας τῆς Δούρας, φαίνεται δὲ ὅτι καὶ παρὰ τῆς κοινότητος τῆς Δούρας αἱ παρθένοι (αἱ ψυχαί) παρωμοιάζοντο πρὸς τὰ ἀποστιλβόντα ἄστρα.

Αἱ εἰκόνες ὑπερβατικῆς λαμπαδηφορίας εἶναι μεταφοραὶ ἀπὸ τῆς λειτουργικῆς πράξεως—ἄς ληφθῆ ὑπ' ὄψιν, ὅτι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς καθ' ὄλου λατρείας ἀποτελεῖ κανόνα ἢ προέκτασις εἰκόνων τῆς ἐπιγείου λατρείας καὶ μετουσιώσις τῶν εἰς οὐράνια ὄραματα. Ἐπὶ δὲ τοῦ προκειμένου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἔχομεν μεταφορὰν ἐκ τῆς λαμπαδηφορίας κατὰ τὸ βάπτισμα, ἐπειδὴ περὶ αὐτῆς ἔχομεν τὰς θετικωτέρας εἰδήσεις³. Πράγματι δὲ τὸ περιεχόμενον τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Δούρας καὶ τοῦ El Bagawat συμπυκνώνεται εἰς τὴν ρῆσιν, τὴν ὁποῖαν ἔλεγεν ἄλλοτε ὁ ἱερεὺς, παραδίδων εἰς τὸν νεοφώ-

¹ Περὶ τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ ὡς παραδείσου βλ. J. o. s. S a u e r, Die Symbolik des Kirchengebäudes, Freiburg i. Br. 1924, L. K i t s c h e l t, Die frühchristliche Basilika als Darstellung des himmlischen Jerusalem, München 1938. Δὲν εἶδον τοῦ A l e x. H a c k e l, Die Kirche als Symbol ἐν J. T y r i a c - G. W u n d e r l e - P. W e r h u n, Der christliche Osten. Geist u. Gestalt, Regensburg 1939.

² Μ ε θ ο δ., Συμπόσ. VI 4 (Bonwetsch 69).

³ Κ ὺ ρ ι λ λ. Ἱ ε ρ ο σ ο λ., Προκατήχ. «νυμφαγωγίας λαμπάδες καὶ οὐρανόυ πολιτείας ἐπιθυμία» (Migne 33, 333). Βλ. καὶ τὴν ἐπομένην ὑπόσημειωσιν.

τιστον τὴν ἀνημμένην λαμπάδα του: «Λάβε ταύτην τὴν λαμπάδα καὶ τήρησον αὐτὴν ἄσβεστον, ἵνα, ὅταν ἔλθῃ ὁ Κύριος ἐν τῷ <παρθενικῷ> γάμῳ, δυνηθῆς αὐτῷ ὑπαντῆσαι μετὰ <τῶν φρονίμων παρθένων καὶ πάντων> τῶν ἁγίων αὐτοῦ ἐν αὐτῇ οὐρανίῳ (= παραδείσῳ) καὶ ἔξεις ζωὴν αἰώνιον»¹. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Δούρας διὰ τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ ἀλληγορεῖται ἡ πρὸ τῆς ἁγίας τραπέζης (=τάφου τοῦ Χριστοῦ) πομπὴ καὶ στάσις τῶν νεοφωτίστων, ὁμοῦ δὲ καὶ τὸ ὑπερβατικὸν περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς τελετῆς². Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ El Bagawat ἀντὶ τοῦ συμβόλου «τάφος Χριστοῦ-ἁγία τράπεζα» ἐχρησιμοποιήθη τὸ σύμβολον «ναὸς-παραδείσος», ἀλλὰ μὲ ἀφετηρίαν πάντοτε παραστάσεις ἐκ τῆς λειτουργικῆς πράξεως.

Σήμερον τελοῦμεν ὑπὸ τὴν ζωηρὰν ἐντύπωσιν τῆς λαμπαδηφορίας κατὰ τὴν τελετὴν τοῦ Πάσχα. Ὡς γνωστόν, πρὸ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Ἑωθινοῦ Ἐθαγγελίου, σβήνονται ὅλα τὰ φῶτα τῆς ἐκκλησίας, πλην τῆς ἀκοιμήτου κανδήλας, ἐκ τοῦ φωτὸς δὲ αὐτῆς λαμβάνει ὁ ἱερεὺς καὶ μεταδίδει εἰς τὰς λαμπάδας τῶν πιστῶν. Κατόπιν ἐξερχόμεθα τῆς ἐκκλησίας καὶ ὑποβλητικῇ πλήμυρα φωτὸς γεμίζει τὸν πρὸ αὐτῆς χώρον³. Ἐκεῖ ἀναγινώσεται τὸ Ἑωθινὸν καὶ ψάλλεται τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη», τοῦ λαοῦ ὑπηχοῦντος καὶ κραδαίνοντος τὰς λαμπάδας, καὶ ἀκολουθῶν, ψαλλομένου τοῦ κανόνος «Ἀναστάσεως ἡμέρα», εἰσερχόμεθα πάλιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὁμαδικῶς καὶ, ἀναπτομένων ὄλων τῶν φώτων, συνεχίζεται ἡ ἀκολουθία⁴. Παλαιότερον αἱ λαμπάδες ἠνάπτοντο ἔξω (εἰς τὴν αὐλὴν ἢ εἰς τὸν νάρθηκα), ἡ δὲ εἴσοδος εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἐγένετο διὰ τῆς ψαλμωδίας τοῦ «Χριστὸς Ἀνέστη»⁵. Ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας αἱ λαμπάδες κρατοῦνται ἀνημμέναι. Τῆς λατρευτικῆς ταύτης πράξεως στοιχεῖα οὐσιώδη διὰ τὴν ἔρευναν ἡμῶν εἶναι: ἡ ὁμαδικὴ μετὰ λαμπαδηφορίας εἴσοδος (πρὸβλ. καὶ ἀνωτ. σ. 289), ἡ ἔξω τοῦ ναοῦ ἀφή τῶν λαμπάδων καὶ ἡ μέχρι πέρατος τῆς τελετῆς φωταγωγία τῆς ἐκκλησίας καὶ διὰ τῶν λαμπάδων τῶν πιστῶν.

¹ Κῶδ. Σιναιτ. 966 (Dmitrievskij, *Εὐχολόγια* II, 209). Τὰ ἐντὸς <> κῶδ. Κουτλουμουσ. 341 (Αὐτόθι 953). Πρὸβλ. Π. Τρεμπέλα, Ἐκκλησιολογία τοῦ βαπτίσματος, *Θεολογία Κ'*, 1949, 438 καὶ *ΚΑ'*, 1950, 66 καὶ 67. Ἡ ρῆσις φαίνεται παλαιοχριστιανικὸν κατάλοιπον. Πρὸβλ. ἐπομένην ὑπόσημ.

² Πρὸβλ. Γρηγορ. Ναζιανζ., *Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*, λόγ. 40, 46 «Ἡ στάσις, ἣν αὐτίκα στήσῃ μετὰ τὸ βάπτισμα πρὸ τοῦ μεγάλου βήματος (ἐνν. τοῦ ἱεροῦ), τῆς ἐκεῖθεν δόξης ἐστὶ προχάραγμα... Αἱ λαμπάδες, ὡς περ ἀνάψεις, τῆς ἐκεῖθεν φωταγωγίας μυστήριον, μεθ' ἧς ἀπαντήσομεν τῷ νυμφίῳ φαιδραὶ καὶ παρθένου ψυχαί, φαιδραὶ ταῖς λαμπάσι τῆς πίστεως» (Migne 36, 425).

³ Ὑπάρχουν κατὰ τόπους παραλλαγαὶ τῆς συνηθείας.

⁴ Γ. Βιολάκη, *Τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις* (ἀ.ε.), 308.

⁵ Κῶδ. Σιναιτ. 1096 12ου αἰ. (Dmitrievskij, *Τυπικὰ* III, 74), Κώδικες Λαύρας Ἀθῶ 99, Σιναιτ. 1094 καὶ Σιναιτ. 1095 12-13ου αἰ. (Αὐτόθι 90-91).

Ἡ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας λαμπαδηφορία ἐκτείνεται εἰς δλόκληρον τὸν κύκλον τῶν ἑορτῶν τοῦ Πάσχα μέχρι τῆς Ἀναλήψεως. Λαμπαδηφορία ἀπαντᾷ καὶ κατὰ τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν καὶ κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τῆς μοναχικῆς κουρᾶς. Ὡς πρὸς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν, ἐπειδὴ αὕτη παλαιότερον ἐτελεῖτο ὁμοῦ μετὰ λειτουργίας, δικαιούμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ λαμπαδηφορία τῆς δὲν ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ νεκρικὰ ἔθιμα, ἀλλ' ἐξ ἴσου καὶ εἰς τὴν κανονικὴν λειτουργίαν, ὅπως ἡ λαμπαδηφορία τῶν λειτουργιῶν τοῦ κύκλου τοῦ Πάσχα. Ἡ λαμπαδηφορία, δηλαδή, φαίνεται ὅτι ἀπετέλει στοιχεῖον γενικώτερον τῆς παλαιοχριστιανικῆς λειτουργίας. Ἡ συντηρητικότης δὲ ὡς πρὸς τὰς συνδεόμενας πρὸς τὸν θάνατον συνηθείας ἐξηγεῖ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς λαμπαδηφορίας ἐκ τῆς νεκρικῆς λειτουργίας εἰς τὴν κατόπιν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν καὶ εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ μνημοσύνου. Γεμάτη μυστικισμὸν καὶ συναφῆς πρὸς τὴν λαμπαδηφορίαν τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας εἶναι καὶ ἡ τῆς μοναχικῆς κουρᾶς καὶ ἡ τῆς χειροτονίας ἐπισκόπου¹.

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ βάπτισμα. Ἡ κατὰ τὸ βάπτισμα λαμπαδηφορία ἐγένετο παρὰ τῶν νεοφωτιστῶν, κρατούντων ἀνημμένας λαμπάδας καὶ ἐκ τοῦ βαπτιστηρίου εἰσαγομένων ἐν πομπῇ εἰς τὸν κυρίως ναὸν κατὰ τὴν ὥραν τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου². Οἱ νεοφώτιστοι θὰ ἐκράτουν τὰς λαμπάδας ἀνημμένας καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας, μέχρι τῆς ὥρας τῆς ἐκ μέρους τῶν ἱ. μεταλήψεως³. Λοιπόν, ἔχομεν ἀκόμη μίαν ἔνδειξιν περὶ λαμπαδηφορίας κατὰ τὴν λειτουργίαν⁴.

Ἄλλ' ἡ πομπικὴ ἐκ τοῦ βαπτιστηρίου εἴσοδος τῶν νεοφωτιστῶν εἰς τὸν ναὸν κατὰ τὴν ὥραν τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου συνέπιπτε πρὸς τὴν παλαιότεραν ὁμαδικὴν εἴσοδον τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοῦ αἰθρίου καὶ τοῦ νόρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναόν, συνέπιπτε, δηλαδή, πρὸς τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας (βλ. ἀνωτ. σ. 282 κέ.). Τοῦτο δὲ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν τάξιν, τὴν ὁποίαν ὑπαινίσσεται ὁ Μεθόδιος (βλ. ἀνωτ. σ. 289). Κάποιαν ἀπήχησιν τῆς παλαιο-

¹ Κώδ. Βιβλιοθ. Μιλάνου (Brega) ἀριθ. ad. XI 47 «οἱ δὲ κληρικοὶ κύκλωθεν τοῦ ὑποψηφίου βαστάζοντες μικροὶ τε καὶ μεγάλοι λαμπάδας ἀπτομένας» (Σωφρ. Εὐστρατιάδης, Γρηγόρ. Παλαμᾶς Α', 1917, 486), Ἔθν. Βιβλ. Ἀθην. ἀριθ. 877 «κρατοῦσι δὲ πάντες κηρία καὶ ἀπτουσιν» (Π. Τρεμπέλα, Τάξεις χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν, Θεολογία ΙΘ', 1941 - 1948, 647).

² Τρεμπέλας, Θεολογία Κ', 1949, 447.

³ Ἐντεῦθεν ἡ ἐνιαχοῦ συνήθεια νὰ κρατῆ λαμπάδα ὁ μεταλαμβάνων. Βλ. Γ.Α. Μέγα, Ζητήματα Ἑλλην. Λαογραφ., Ἐπετηρ. Λαογρ. Ἀρχ. 5 - 6, 1943 - 1944, 95. Κατὰ τὴν πρώτην μετάληψιν τῶν νηπίων ἀνάπτεται, ὡς γνωστόν, ἡ λαμπὰς τοῦ βαπτίσματος (Αὐτόθι σ. 94).

⁴ Ἡ ἀρχαιότερα εἰδήσεις εἰς τὴν Ἐπιστ. Διόγν. κεφ. 12 «καὶ κηροὶ σινάγονται» (Migne 2, 1185).

τέρας μετά λαμπαδηφορίας εισόδου πιθανῶς διασώζει ἡ «εὐχή τῆς εισόδου καὶ τοῦ θυμιάματος» τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου, χρησιμοποιοῦσα τὴν ἀλληγορίαν «λαμπάδα»¹. Ἡ ἀλληγορία αὕτη, καθ' ἣν ὄραν ρίπτεται θυμιάμα εἰς τὸ φορητὸν θυμιατήριον καὶ τελεῖται ἡ Εἴσοδος, ἐνθυμίζει τὰς παραστάσεις τῆς Δούρας καὶ τοῦ El Bagawat, ἧτοι τὴν πομπήν, τὴν ὁποίαν ἐξηγήσαμεν ἤδη ὡς εἴσοδον μετὰ λαμπάδων, θυμιατηρίων καὶ ἄλλων—ύγρῶν—προσφορῶν (διὰ τῶν διαφόρων ἀγγείων). Ἡ προσκομιδὴ τῶν δώρων (ἢ νῦν Μεγάλῃ Εἴσοδος) ἐγένετο καὶ αὕτη κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας.

Ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἐκείνη τελετουργικὴ εἰκὼν, ὡς ἀποκαθιστῶμεν αὐτὴν ἐδῶ, ὁμοίαζε πρὸς τὴν σημερινὴν κατὰ τὸ Πάσχα, ἐνθυμίζει δὲ μορφὰς τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας (βλ. ἄνωτ. σ. 308) καὶ τῆς μυστηριακῆς γενικῶς δὲ ἡ λαμπαδηφορία κατὰ τὴν λειτουργίαν ἐνθυμίζει μορφὰς τῶν μυστηριακῶν τελετῶν². Ἐς σημειωθῆ ἀκόμη, ὅτι ἡ μέχρι σήμερον συνήθεια τοῦ νὰ κραδαίνουν οἱ πιστοὶ τὰς λαμπάδας τῶν κατὰ τὴν ψαλμωδίαν τοῦ «Χριστὸς Ἀνέστη» συνεχίζει ἀντίστοιχον πρᾶξιν τῆς ἑλευσινιακῆς λατρείας³. Ὁ Χρυσόστομος, ὁ βιαιότερον παντὸς ἄλλου πολεμήσας τὰς εἰσπηδήσεις εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν μορφῶν ἐκδήλως ἔθνικῶν, δὲν κατώρθωσε νὰ ἐκριζώσῃ τὴν συνήθειαν τοῦ κραδασμοῦ τῶν λαμπάδων⁴.

¹ Λειτουργ. Μάρκου «Ὁ τὴν δωδεκάφωτον λαμπάδα τῶν δώδεκα ἀποστόλων ἐκλεξάμενος... οὕτως καὶ ἐφ' ἡμᾶς τοὺς περιεστηκότας δούλους σου ἐν τῇ εἰσόδῳ τῆς ἱερουργίας ταύτης ἐπισκόπους, πρεσβυτέρους, διακόνους, ἀναγνώστας, ψάλτας τε καὶ λαϊκοὺς» (Brightman, Eastern liturg. 115-116).

² Ἐλευσίνος (Foucart, Myst. d'Éleus. 338-339, Δ. Γουδῆ, Τὰ Μυστήρια τῆς Ἐλευσίνος [1925], 65), Κορείου Ἀλεξανδρείας (Ἐπιφαν., Παναρ., Αἴφ. 51, 22, 9 κέ. Κ. Holl, II 285, 16 κέ.), Ἴσιδος (Ἀπουληίου, Metamorph. XI, 9, πρβλ. Jos. Berreth, Studien zum Isisbuch in Apuleius' Metamorphosen [Tübingen] 1931, 56 καὶ 58). Γενικώτερον διὰ τὴν ἀρχαίαν λατρείαν M. Vassits, Die Fackeln in Kultus und Kunst der Griechen, Belgrad 1900 (δὲν τὸ εἶδον) καὶ ἐσχάτως M. P. Nilsson, Lampen und Kerzen im Kult der Antike, Opuscula Archæologica VI, 1950, 96 κέ.

³ Ἀριστοφ., Βάτραχ. στίχ. 313-314. Πρβλ. Γουδῆ, Ἐνθ' ἄν. 53. Περὶ τοῦ χωρίου τοῦ Ἀριστοφάνους βλ. καὶ F. Buffière ἐν Mélanges Victor Magnien, Toulouse 1949, 12.

⁴ Χρυσόστ., Εἰς τὸ γενέθλ. τοῦ Σωτῆρος «Πάντων οὖν σκιρτώντων, σκιρτήσαι θέλω ἀγάῳ, χορεῦσαι βούλομαι, πανηγυρίσαι θέλω χορευῶ δὲ οὐ κηθάρην πλήττων, οὐ θυρόσὸν κινῶν, οὐκ αὐλοὺς ἔχων, οὐ δᾶδας ἄπτων, ἀλλ' ἀντι μουσικῶν ὀργάνων τὰ τοῦ Χριστοῦ σπάργανα φέρων... Διὸ καὶ αὐτὰ ἔρχομαι φέρων, ἵνα τῇ αὐτῶν δυνάμει ἰσχὴν λόγων λαβῶν μετ' ἀγγέλων εἶπω: Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ κλπ.» (Migne 56, 387). Ὁ ὑπαινιγμὸς τοῦ κραδασμοῦ τῶν λαμπάδων εἶναι σαφῆς, δὲν πρόκειται περὶ ρητορικῆς κορωνίδος. Ἐνδιαφέρων εἶναι καὶ ὁ παράλληλος ὑπαινιγμὸς τῆς Μεγάλῃς Δοξολογίας (Ἐωθινῶν). Ὡς πρὸς τὰς δᾶδας=λαμπάδας πρβλ. «δοξουχίαν» (Γρηγορ. Ναζιανζ., Εἰς τὴν Καινὴν Κυριακὴν, ὁμιλ. 44, 5 Migne

Σήμερον συνηθίζεται νὰ κινουῖν τοὺς ἀνημμένους πολυελαίους, ὅταν ψάλλεται ἡ Μεγάλη Δοξολογία. Νομίζω, ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη πρέπει ν' ἀναχθῆ εἰς ἀρχαίαν τινὰ συνήθειαν κραδασμοῦ λαμπάδων—ἐνν. κατὰ τὴν ψαλμωδίαν τῆς Μεγ. Δοξολογίας. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ψαλμωδία αὐτῆς συνέπιπτεν ἄλλοτε πρὸς τὴν ὁμαδικὴν εἴσοδον κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας (βλ. ἄνωτ. σ. 288 κέ.), συμπεραίνομεν, ὅτι παλαιότερον οἱ πιστοὶ εἰσήρχοντο εἰς τὸν ναὸν ἐκ τοῦ αἵθρου, ψάλλοντες ἀπὸ κοινοῦ τὸν Ἑωθινὸν Ὑμνον καὶ κραδαίνοντες λαμπάδας, τὰς ὁποίας διετήρουν βεβαίως ἀνημμένας κατὰ τὸ διάστημα τῆς λειτουργίας.

Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ συνήθεια τῆς τελετουργικῆς κινήσεως τῶν πολυελαίων (=πολλῶν φώτων) ἀποτελεῖ τὴν ἄμεσον ἐπιβίωσιν τῆς μαρτυρουμένης παρὰ τοῦ Μεθοδίου πράξεως, καθ' ἣν ὁ Ἑωθινὸς Ὑμνος ἐψάλλετο παρὰ λαμπαδηφόρων, ὁμαδικῶς εἰσερχομένων εἰς τὸν ναὸν (βλ. ἄνωτ. σ. 289) καὶ κραδαινόντων τὰς λαμπάδας των, ὡς διδασκόμεθα τώρα. Ἡ λαμπαδηφορία αὕτη φαίνεται ὅτι ἠτόνισεν ἑνωρῖς ἐν τούτοις ἢ ἀπὸ κοινοῦ ψαλμωδία τοῦ Ἑωθινοῦ ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ 15ου αἰ. (ἐπὶ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, βλ. σ. 289),¹ ἀλλ' ἀντὶ τοῦ κραδασμοῦ λαμπάδων ἐκίνουν ἤδη τοὺς πολυελαίους, τῆς δὲ κινήσεως τῶν πολυελαίων ἡ συνήθεια ἐπιζῆ ἀκόμη—καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν τῆς ἀπὸ κοινοῦ ψαλμωδίας τοῦ Ἑωθινοῦ. Πιστοτέρα εἰς τὴν ἀρχαίαν τελετουργικὴν μορφήν παρέμεινε ἢ μετὰ λαμπαδηφορίας ὁμαδικῆ εἴσοδος κατὰ τὸ Πάσχα: ἀφ' ἣν τῶν λαμπάδων ἔξω (χειρὸς. Εἰςχολόγια), κραδασμὸς τῶν λαμπάδων (ἐπιζῶσα παράδοσις) καὶ ὁμαδικὴ εἴσοδος μετὰ καθολικῆς ψαλμωδίας τοῦ «Χριστὸς Ἀνέστη» (χειρὸς. Εἰςχολόγια), ἀντὶ τοῦ Ἑωθινοῦ Ὑμνου τῶν ἄλλων, τῶν ἔξω τοῦ κύκλου τοῦ Πεντηκοσταρίου Κυριακῶν.

Σημείωσις: Αἱ ἐνταῦθα ἀναπτυσσόμεναι ἀπόψεις περὶ τῆς μορφῆς τῆς παλαιοχριστιανικῆς λειτουργίας καὶ τοῦ χώρου της πρέπει νὰ ἐννοηθοῦν ἐντὸς τοῦ κανόνος τῆς πολλαπλότητος τῶν μορφῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς λατρείας.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

36, 612) καὶ «δαδουχούμενον» (Γρηγορ. Νύσσ., Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, λόγ. 4 Migne 46, 681).

¹ Μέχρι σήμερον εἰς τὴν Κεφαλληνίαν κατὰ τὴν ψαλμωδίαν τῆς Μεγάλης Δοξολογίας οἱ δύο χοροὶ κατέρχονται τῶν στασιδίων των καὶ σχεδὸν ἐνοῦνται (Δ. Λοιζάτος, Κεφαλλονίτικη λατρεία, Ἀθήναι 1946, 168, 198). Αὐτόθι καὶ περὶ τῆς κινήσεως τῶν πολυελαίων.